

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1990:2

På sporet af vikingetidens landbrug?

Af *Annette Hoff*

En titel, der slutter i et spørgsmålstejn, mere end antyder, at man ikke føler sig med helt sikker grund under fødderne, når man begiver sig ind i et relativt uudforsket område, og en sådan karakteristik må siges at passe ganske godt i denne sammenhæng.

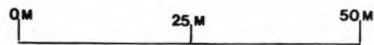
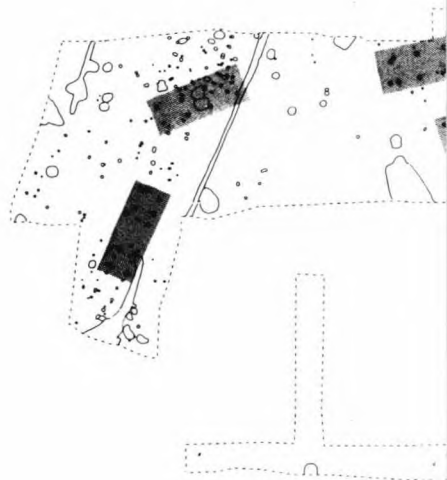
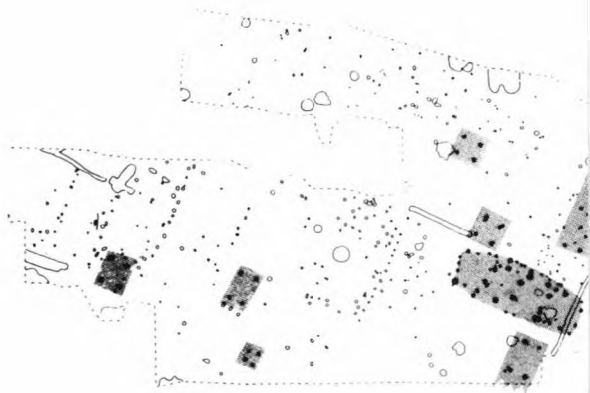
At beskæftige sig med vikingetidens landbrug, eller mere nøjagtigt : jorddyrkningen fra godt 700 e. Kr. til 1000 e. Kr., er i allerhøjeste grad et usikkert forehavende, og vort vestlige naboland har da også meget betegnende kaldt perioden : »The dark ages«, som en karakteristik af hvor meget eller snarere hvor lidt der vides om perioden.

Vor viden om landbrugets indretning i Danmark fra opgivelsen af oldtidsagrene – »Celtic Fields« – i 2-300 årene e. Kr. (Hatt, 1949) og op til de højryggede agres fremkomst i tidlig middelalder (Steensberg, 1968, Vejrbæk, 1984) en periode på godt 800 år er heller ikke imponerende.

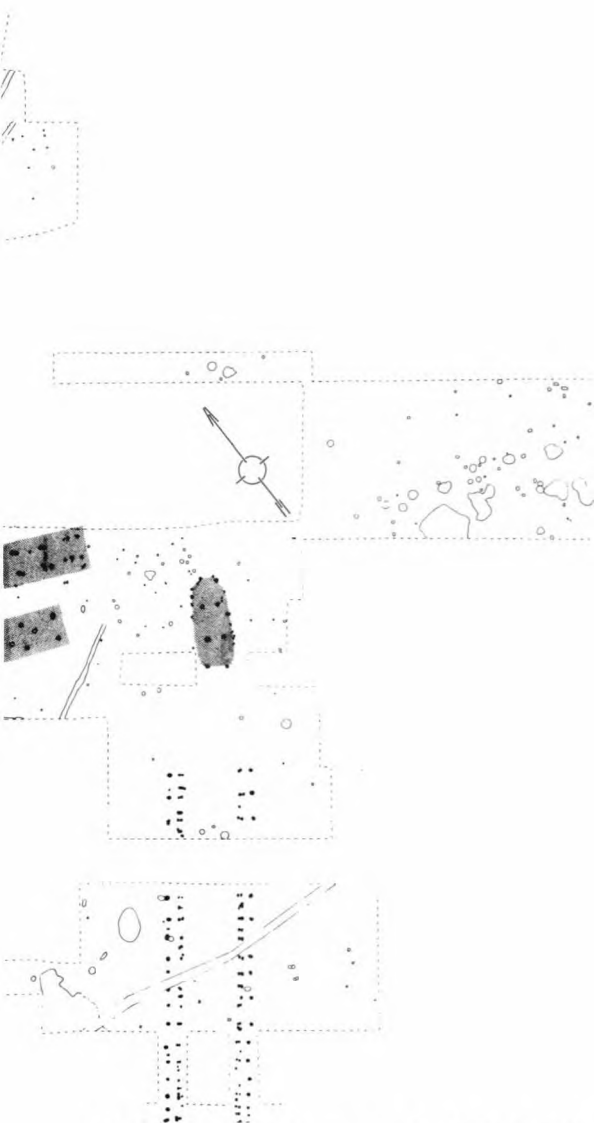
Kilder til vikingetidens landbrug

Det er kun få udgravninger, der har beskæftiget sig med at efterspore dyrkningsstrukturen i den yngre jernalder og i vikingetiden, men f.eks. ved udgravningen i sandklitterne ved

Annette Hoff, f. 1955. Historiker. Museumsinspektør på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup. Har tidligere skrevet om landskabslovene i Årbog f. Frederiksborg Amt 1980 og i Fortid og Nutid 1984. Har foruden skrevet om andre og yngre landbrugshistoriske forhold bl.a. »Drømmer jeg, eller er jeg vågen – 200 års landbohistorie« 1988, »Landboliv 1750–1850« Munksgård 1988 og »Møg og gylle« i Arv og Eje 1988.

På planen over udgravningen i Vallensbæk ses i det højre nederste hjørne den 47 m. lange og 7 m. brede fægang, der var heget med en dobbelt stolperække.

Gennem fægangen kunne man fra landsbyen lede kvæget ud på græs, uden at de beskadigede de til-sæede marker. (Kaul, 1985 p. 158)

Agger Tange fandt man vikingetidsagre, der var ved at blive skyllet i havet (Liversage, 1988). På Lindholm Høje dukkede et temmeligt specielt agersystem med ganske smalle agre op ved en gravplads op under flere meter sand (Ramskou, 1960).

I Vorbasse er toftehegn fra landsbyen i de forskellige stadier gennem yngre jernalder og vikingetid klarlagt (Hvass, 1979), og i Vilslev ved Ribe er fundet en dyrefold på åben mark fra omkr. år 1000 (Jensen, 1986-87), og en fægang ud fra en landsby er fundet ved udgravningen af det gamle Vallensbæk. (Kaul, 1984).

Alt sammen er det dog små dele af en større og ukendt dyrkningshelhed.

Gennem luftfotos og opmålinger er udbredelsen af de opgivne oldtids agre kortlagt over store dele af landet (Sørensen, 1972), og eftersporning af den senere tids højryggede agre er blevet påbegyndt på samme måde (Hansen, 1987), mens perioden der imellem stort set er udforsket.

Samtidigt skriftligt materiale ud over runesten findes ikke i Danmark, og i yngre skriftligt materiale er det lidt, der direkte oplyses om tidligere tiders landbrug, dog som en undtagelse giver Saxo en kort beskrivelse af, hvordan fortidens agre nu på hans tid er dækket af fæle skove.

Karl Erik Frandsen har på basis af sit arbejde med markbøgerne fra 1682-matriklen anset det for sandsynligt, »at de østdanske dyrkningssystemer gennemgik en udvikling fra vikingetiden og indtil omkr. år 1500 fra en kombination af uregelmæssigt græsmarksbrug med alsædebrug, som i 1200- og 1300-tallet gradvist blev omdannet til vangebrug, givetvis i begyndelsen af stærkt uregelmæssig karakter f.eks. som individuelt dyrkede stufjorder«. (Frandsen, 1983, p. 256).

I nærværende artikel er valget af kildemateriale til eftersporning af landbruget i den yngre jernalder faldet på de danske landskabslove fra 1200-tallet, dels som en fortsættelse af tidligere arbejder (Hoff, 1984), men også inspireret af Ole Fengers opfordringer til at benytte lovenes landboretlige kapitler som basis for :»...tilbageslutninger fra landskabslovenes nedskrivning og århundreder tilbage...« (Fenger, 1983, p. 136), hvor det anses for muligt ud fra disse at studere vikingetidens landbrug.

Landskabslovene er ganske vist adskillige århundreder yngre end den dyrkningsstruktur, der ønskes undersøgt, men

p.g.a. lovenes tilblivelsesmåde er der stor sandsynlighed for, at de indeholder oplysninger af langt højere alder, end man normalt forestiller sig.

Landskabslovenes oprindelse og tilblivelse

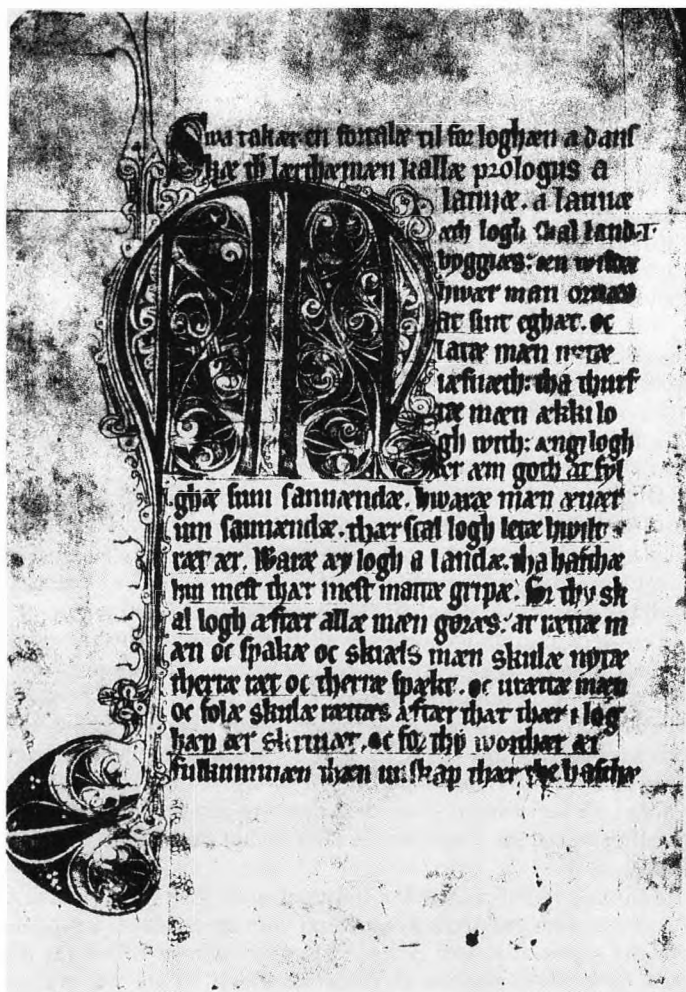
Som baggrund for forståelsen af, hvorfor landskabslovene med rette kan bruges til disse tilbageslutninger, gives først en kort introduktion til den middelalderlige retsdannelses grundlæggende principper.

Før skrivekunsten holdt sit indtog i Danmark, havde en mundtlig overlevering af de givne retsregler gennem generationer været en nødvendighed, og flere af de senere nedskrevne landskabslove rummer da også relikter af den mundtlige form, hvor korte, sentensagtige regler evt. med bogstavrim let lod sig forankre i hukommelsen.

Om det ligefrem har været lovsigemænd, som vi kender det fra Island og Sverige, der har reciteret retsreglerne, vides ikke med sikkerhed fra det danske retsområde, men en eller anden form for retsforedrag afholdt f.eks. på tingene har kunnet vedligeholde kendskabet til retten (Jørgensen, 1940, p. 23).

Det sædvaneretslige system var groet frem ved, at det, man plejede at gøre blev til lov og pligt, og hvor »...forfædrenes skik gav reglerne en autoritet, som blev af religiøs natur.« (Fenger, 1983a, p. 57). Det var et samfund, hvor slægten kollektivt havde ansvaret for, hvad de enkelte medlemmer foretog sig, også de strafbare handlinger. Dette medførte bl. a., at selvtægt i form af hævn drab, hvor den dræbtes slægt tog hævn på gerningsmandens slægt, var et almindeligt fænomen. (Fenger, 1983a, p. 46).

Sådanne regler måtte den indvandrende kirke tage afstand fra, men uden en stærk kongemagt som magtudøver i ryggen var det svært at ændre de hævdvundne retsregler. Det var da også først i begyndelsen af Valdemarstiden, at det var muligt for kirken at få udryddet de værste retslige uvaner, som stred imod den (kirkelige) kanoniske ret. (Fenger, 1983a, p. 57). Disse ændringer, især i det procesretslige system, faldt ikke tidsmæssigt nøjagtigt sammen med lovenes første nedfældning omkr. år 1200, men det er meget tæt på, formentlig i århundredet inden.

Jyske Lovs fortale i håndskriftet Stockh. C 39 fra ca. år 1300 (Kromann 1951, nr. 16)

De først skrevne retsbøger antages, når der ses bort fra den kongegivne Jyske Lov fra 1241, at være privatarbejder, der i flere tilfælde kan være fremkommet efter initiativ af lovkyndige mænd med nær tilknytning til tingene. Disse retsbøger fik hurtigt så stor autoritet, at de benævntes love, sidenhen kaldet landskabslovene, fordi de repræsenterede hver sit »landskab« – sin del af Danmark. Nogen egentlig rigslovgivning kendtes ikke. (Jørgensen, 1940, p.25).

Valdemars Sjællandske Lov (VSL) antages at være den ældste, hvoraf den ene af de tre redaktioner formentlig er nedskrevet allerede i slutningen af 1100-tallet, mens de øvrige dele først er fra ca. 1216. (Fenger, 1983a, p.96) Skånske Lov (SL) er kronologisk den næste lov, der blev til mellem 1201 og 1216 og hvis retsområde var Skåne, Halland, Blekinge og Bornholm (KLNMBd. 16, sp. 82).

I nær tilknytning til SL står biskoppen Anders Sunesens Parafraze (ASP), der nedfældet på latin tager udgangspunkt i det samme ældre håndskrift, som lå til grund for SL, men som bearbejder indholdet på en lidt anden måde (KLNMBd. 16).

Fra det østdanske retsområde haves også Eriks Sjællandske Lov (ESL) fra ca. 1216, der sammen med VSL dækkede Sjælland, Lolland, Møn og Falster (Tamm,1978,p.18). Mest kendt er Jyske Lov (JL), der med sin fortale lader sig være givet af Kongen i 1241 og vedtaget på rigsmødet i Vordingborg samme år. Jyske Lov gjaldt fra starten udover i det jyske retsområde også på Fyn, men fra den senere del af middelalderen også i de øvrige landsdele, indtil den blev afløst af Danske Lov i 1683.

Kanonisk rets indflydelse

»Den middelalderlige retsopfattelse adskilte sig fundamentalt fra retsopfattelsen i vore dage, hvor vi idag betragter lovgivningen som det vigtigste middel til retsskabelse. I middelalderen derimod betragtedes retten som den gode gamle ret, der udgik umiddelbart fra folket, og levede i deres bevidsthed« (Tamm, 1978, p.13). Når en ny retsregel skulle tilføjes de allerede eksisterende retsregler fra sædvaneretten, påberåbte man sig derfor, at det var den gode, gamle ret, der nu blev genfundet og trukket frem fra glemslens tåger, hvorefter den kom til at indgå side om side med de ældre regler.

Dette betyder, at landskabslovene ved deres nedskrivning kom til at indeholde regler fra sædvaneretten af utroligt høj alder, der måske forlængst var gået af mode, men som siden var blevet afløst af mere tidssvarende regler. Dette har resulteret i, at lovene godt kan indeholde to sæt retsregler omhandlede det samme problem, men at den ene ikke havde været brugt længe p.g.a. uaktualitet (Tamm, 1978, p. 13).

Samtidig har kanonisk ret gjort sin indflydelse gældende ved i de nyere tilføjne retsregler at sørge for, at processen eller straffen stemte overens med de retningslinier, Paven jævnlige udstak. Helt præcist vides det, at præsters medvirken ved jernbyrds-beviset (at den skyldige skulle rense sig for tiltale ved at kunne bære gloende jern) blev forbudt på det 4. Lateranerkoncilium i 1215, hvorefter beviset det følgende år blev afskaffet i Danmark, medens det forøvrigt først afskaffedes i England i 1219 (Tamm, 1978, p.70).

Om de øvrige procesretslige ændringer, som kanonisk ret introducerede, vides tidspunkterne ikke nær så nøjagtigt, men f.eks. beklagede Pave Honorius sig i 1218 til biskoppen Anders Sunesen over, at der stadig var gejstlige, som benyttede negativt bevis – edsbeviset – hvor 3, 6 eller 12 mænd med ed svor, at det kendskab de havde til den sagsøgte godtgjorde, at han ikke kunne have gjort noget strafbart :»...denne pest, som strider imod al ret, skal udryddes fuldstændigt hos gejstligheden...« (Fenger, 1983a, p. 89).

I en del af landskabslovenes regler var edsbeviset allerede blevet afløst af vidnebeviset, og den formelle bevisførelse hermed afløst af en mere materiel, som kirken bedre kunne stå inde for. Anvendelsen af nævn var også så småt indføjede flere steder (Tamm, 1978, p.70). Den kirkelige ret lod nu også meddelagtighedsansvar være strafbart (Tamm, 1978, p.39), og selvtægt ved hængning af en pågreben tyv forsøgte afskaffet, ved at ombudsmanden skulle udføre straffen.

Hævd på jord blev ændret fra 3 år til 30 år (Tamm, 1978, p.105), og flertalsafgørelser blev indført i vidnesager, hvor alle ellers tidligere havde skullet være enige (Jørgensen,1944,p. 80). Guds fred i kirken, i en mands hus og på hans mark blev indført (Tamm, 1978, p.139), og spiren til et egentligt appelsystem ses i Jyske Lovs anvendelse af en art overnævn, Biskop og bedste Bygdemænd, der skulle prøve rigtigheden af »...de

edelige udtalelser afgivet af sandemænd eller nævninger...« (Jørgensen, 1944, p. 113)

Generelt ses kirken at stræbe efter at få det kollektive slægtsansvar (med deraf følgende fejder) afløst af et individuelt personligt ansvar, hvor den skyldige, og kun denne, skulle stå til ansvar for sine handlinger (Fenger, 1983, p. 127).

Kanonisk ret kom således på mange punkter til at påvirke den verdslige retsdannelse op til landskabslovenes nedskrivning, og med denne viden i baghånden er det muligt at diskutere lovene, hvor man bl.a. via procesretten kan udskille ældre og yngre lag i de landboretlige kapitler.

Da alle fem landskabslove rummer et uoverskueligt stort antal paragraffer, der beskæftiger sig med landbrugets indretning, har jeg i denne sammenhæng valgt at koncentrere mig om de steder, hvor lovene beskæftiger sig med gærdselsforholdene, med det at sætte og passe sine gærder. Gærderne er valgt, fordi de mere end noget andet kan give en indsigt i, hvordan den givne driftsform har været, da gærderne placering i marken afspejler større/mindre og individuelt/kollektivt hegnede dyrkningsenheder. Desuden er det ønsket at tage tråden op fra den tidligere analyse af Jyske Lovs 8 gærdeparagraffer, og her foretage en sammenligning af forholdene i Øst- og Vestdanmark (Hoff, 1984).

Denne sammenligning mellem øst og vest kan måske afsløre, om lovene i de enkelte landsdele vidner om det generelle skel i dyrkningsstrukturen, som Karl Erik Frandsen i 1682-materialet har kunnet påvise : græsmarksbrug i Jylland og vangebrug i Østdanmark (Frandsen, 1983).

Endvidere er det håbet, at denne analysemetode kan give et større indblik i hvordan organiseringen af vikingetidens landbrug har været, og eventuelt bibringe til forståelsen af hvad der skete efter opgivelsen af de keltiske agre. Hvordan forløb udviklingen i den 800 år lange periode der gik, førend vangebruget har kunnet påvises som den fremherskende dyrkningsform i hvert fald i Østdanmark ?

Som kilde til denne analyse af landskabslovene har jeg valgt at bruge den gamle 10 binds udgave »Danmarks Gamle Love«, hvor Det Danske Sprog og Litteraturselskab har ladet de originale tekster fra håndskrifterne udgive uoversat, hvorved det er muligt selv at danne sig et indtryk af lovnedskrivernes sprogbrug og ordvalg.

Hvor satte man sine gærder?

I samtlige danske landskabslove findes der paragraffer om det at hegne sine opdyrkede arealer som værn mod dyrs indtrængen, hvilket er udtryk for at det var så stort et problem, at det var nødvendigt at have retsregler om det, men p.g.a. principperne for den middelalderlige retsdannelse, skal man ikke forvente at finde systematiske og fuldt dækkende beskrivelser af hegnsforholdene.

De opdyrkede arealer, der efter lovenes udsagn burde hegnenes om er iflg:

Valdemars Sjællandske Lov	(VSL)
Eriks Sjællandske Lov	(ESL)
Skånske Lov	(SL)
Anders Sunesens Parafraze	(ASP)
Jyske Lov	(JL)

BYMARKEN:	JL III 58, SL 185, ASP 103, ESL II 70
VANGEN:	JL III 58, SL 185, SL 189
AGRE:	SL 187, SL 189, ASP 102, ESL II 57
TOFTER:	JL II 57, SL 187, ASP 105, ESL II 68

Herudover nævnes indhegninger af:

ENGE:	SL 187
KÅL & ABILDGÅRD:	JL III 60
BIGÅRD:	JL III 38
SKOV:	SL 191, 193, 196, 198, 201, 203, 204, 206, 207

Disse paragraffer om hegnspligt og deraf følgende problemer i landsbyen vil nu blive gennemgået og sammenlignet, dels for at afgøre om man iflg. landskabslovene har haft de samme gærdselsregler øst og vest for Storebælt og ydermere for at vurdere, om der i lovenes paragraffer om hegnsforholdene gemmer sig ældre og yngre dyrkningstekniske lag.

Gærder mellem bymarker

Ordet bymark optræder kun fire gange ialt i de danske landskabslove (JL III 54, JL III 58, SL 185 og ESL II 70), og heraf er de tre gange i forbindelse med hegnspligt og gærdesætning, der vil blive omtalt nedenfor.

Den fjerde gang, som ikke har noget med gærder at gøre, er JL II 54, der handler om hvor meget en mand skulle bøde, hvis han på fremmed mands hest red over en, to eller flere bymarker.

Herudover nævnes ordet mark som dyrkningsenhed i en del forskellige sammenhænge ialt 24 gange i alle lovene, heraf:

JL: I 47, I 53, I 56, II 45, II 105, III 40, III 51, III 55

SL: 87, 168, 173, 174, 178, 203, 205, 211

ESL: II 54, II 56, II 58, II 68, II 77, III 42

VSL: III 5, III 7, III 8, III 9

Hegnsplichtens fordeling i forbindelse med gærder mellem bymarker er fundamentalt forskellig i det jyske og det østdanske område.

JL III 58 foreskriver, at når en bys fælled støder op mod en anden bys indhegnede jord :»...een bys fælæth fallær gen annen bys hæghnæt...« da skal ejerne af fælleden rejse det halve gærde, mens den anden by, der har vangen, skal rejse den anden halvdel af gærdet :»...hinæ thær fælæth vghæ resæ half garth with hinæ thær wang vghæ...«, fordi det, som det sidenhen ræsonneres i paragraffen, ad åre kan blive omvendt, hvem der har brug for hegnet, og derfor kan man ligeså godt gøre det ligeligt fra starten.

Skånske Lov er grundlæggende uenig i dette synspunkt, idet der i SL 185 gives udtryk for at den, der har behov for at få hegnet sin mark, selv skal sætte gærdet, mens den anden by, der har fælleden, slipper fri :»...gærthe e hin yfir uang sin ok yfir hæhnæthæ sin...«, hvilket ASP 103 (som ventet) også beskriver.

Valdemars Sjællandske Lov nævner ikke problemstillingen, men i ESL II 70 nævnes gærderne mellem byer, dog i en anden sammenhæng, nemlig uenighed om gærdets placering. Hvis gærdet mellem byerne ikke var sat, så alle kunne være tilfredse med det, og det dog havde tre vintres hæv, kunne man

Ved udgravningen i Agger Tanges sandklitter fandtes pløjesor samt et markdige fra vikingetiden. (Liversage, 1988, p. 263)

ikke bare rive det ned, men skulle føre retssag i løbet af det følgende år om gærdets placering :»...scal han e annæt ar full delæ up giærthæt...«, og først derefter kunne det dømmes til at blive revet ned.

Heri står intet nævnt om hegnspligtens fordeling. Til gen-

gæld er det interessant at se, at det kun er ejerne i landsbyen :»...nockær tha a...« der kunne starte retssagen, og ikke, som man måske kunne have forventet, at det var alle jorddyrkere i landsbyen (hvad enten de ejede jorden eller ej), der kunne rejse sag over gærdets placering.

Straffen for ikke at overholde sin hegnspligt i det jyske retsområde var i første omgang at erstatte den skade, som det mangelfulde gærde havde været skyld i. Ville ingen fra landsbyen vedkende, at det var deres del af gærdet, der var misligholdt, nyttede det ikke at unddrage sig med edsbevis :»... han hauæ æi wald til at biuthæ lagh...«, idet lovbyrderen skulle findes ved, at markens mænd skulle rebe gærdet (måle det op med reb) og dermed finde den skyldige :»...tha sculæ markæ mæn repæ garthæ oc wittæ hwæm thæn garth hörthæ til...«.

Procesretten i denne paragraf røber flere interessante ting. For det første bliver den gammelkendte bevisform, edsbeviset, underkendt i forhold til den mere håndfaste, materielle bevisførelse, rebningen, hvilket rent kronologisk peger på, at JL III 58 er hjemmehørende i det yngre lag af loven. For det andet rummer den øvrige del af paragraffen flere yngre tendenser, bl.a. det at ejendomsvurderingen, som gærderne var sat efter, var den nyere indførte guldvurdering (Hoff, 1984).

Man må således antage, at det at hegne mellem flere landsbyers marker iflg. Jyske Lov har været et yngre retsligt problem, der måske først har været gældende i forbindelse med torpanlæggelsesperiodens befolkningspres omkring lovens nedskrivningstidspunkt, hvor landsbymarkerne nu kom til at ligge så tæt, at de grænsede op mod hinanden. Skånske Lovs gærdeparagraf rummer desværre ikke så udførlig en procesret, der kan ligge til grund for en nærmere datering.

Procesretten i ESL II 70 kunne tyde på, at problemet med byskel mellem landsbyer på Sjælland har været af ældre dato, idet loven nævner 3 vintres hævd på gærdet mellem byerne, førend det på tinge lovligt kunne dømmes til nedrivning.

Inspireret af kanonisk ret var lovhævd på jord ændret fra at gælde efter 3 år med derpå følgende tylvtered (12 mænds sværgen), til først at gælde efter 30 eller 40 års rolig besiddelse (JL II 41, VSL YR 80), hvilket kan give anledning til at tolke og datere ESL II 70 til sædvaneretslig oprindelse og ikke indført på et senere tidspunkt, hvor den blev inspireret af kanonisk ret.

Da det ikke drejer sig om jordejendom, men kun om et gærde, er det spørgsmålet, om man kan tillade sig at drage direkte paralleller til lovhævd på jord, men gærdets relative vigtighed som skel mellem to byers marker taget in mente synes at tale for denne tolkning.

Gærde om vangen

Først en oversigt over de paragraffer i alle lovene der nævner ordet vang (med * er makeret gærdeparagrafferne) :

VSL ÆR 202:	Har kun en ager tilbage i hver vang
SL 75:	Har kun en ager tilbage i hver vang
SL 168:	Går med hjord ind i andens vang
*SL 185:	Man sætter gærde om sin vang
*SL 189:	Om rugsæd i hele vangen
ESL II 49:	Retssag om vangrov i helgen
ESL II 55:	Hovedtoften har en ager i hver vang
ESL II 57:	Om at drive sit kvæg gennem vangen
ESL II 58:	Om at lade kvæg græsse i vangen
ESL II 71:	Om at tøjre heste i vangen
ESL II 72:	Hvis hest slipper løs i vangen
*ESL II 73:	Hvis kvæg slipper løs i vangen
ESL II 74:	Om ævredgræsning i vangen
ESL II 75:	Om at optage kvæg i vangen
ESL III 41:	Mand dræber andens kvæg i vangen
JL I 48:	Nogen fra adelbyen bosættes i vangen
JL II 55:	Om stodheste i vangen
*JL II 58:	Vangegærde sættes efter guldvirning
*JL III 59:	Rugvangsgærde

Ordet vang staves ret ens i de forskellige loves håndskrifter : »wong«(VSL), »uang«(SL), »wang«(ESL), »wang« (JL).

Det er umiddelbart iøjnefaldende, at mens ESL har ti paragraffer, der behandler problemer med vangen, har VSL kun en, og man kunne fristes til at formode, at dette kunne skyldes den kronologiske forskydning mellem de to sjællandske love.

Men da den del af VSL, der indeholder de fleste landboretlige paragraffer, er den såkaldte Ældre Redaktion, der navnet

til trods faktisk er det yngste af loven og stort set jævngammel med ESL, kan dette ikke være forklaringen. Svaret skal snarere findes i det faktum, at ESL er væsentligt mere omfangsrig end VSL, og at den ydermere beskæftiger sig med langt flere dyrkningstekniske forhold, end VSL gør.

Det vil i denne sammenhæng ikke være muligt at gå i dybden med alle de paragraffer, der indeholder ordet vang, men generelt om disse må siges, at de giver indtryk af, at ordet vang kun bruges i forbindelse med dyrkningsfællesskabet for hele landsbyen, som man også kender det fra senere kilder. Der er to undtagelser, begge fra Skånske Lov. SL 168 nævner et problem, hvor en mand går med en hjord kvæg ind på anden mands (private ?) vang, og ved denne foreteelse kan lovbyrderen nægte sig fri med tylvtered, hvilket peger på, at problemstillingen kan henføres til det ældre lag af loven.

SL.185 bruger også vendingen »sin vang«, denne gang om et gærde der skal sættes omkring vangen. Denne paragraf vil blive gennemgået senere, da det nu er hensigten at se nærmere på de steder i lovene, hvor vangegårde står nævnt.

Vest for Storebælt er det igen JL III 58, der skal studeres, også når det drejer sig om vangegårde. Vangegårde sætter hver mand således, som han har ejendom i guldvirning :»... Wangs garth gærthær hwar man swo sum han hauær gullz wirthning...«, og som tidligere anført henleder guldvurderingen til et yngre kronologisk lag.

I to yngre håndskrifter til JL III 59, Ups. H 122 fra 1425 og Thott 585 fra ca. 1500 bruges udtrykket rugvangsgærde :»... rurgh wangs garth skal giærthæ for um paschæ...«, der skulle være sat inden påske, mens der i de ældre håndskrifter kun bruges udtrykket gærdet om rugsæden :»...garth thær for rug sæth ær...«.

I Skånske Lov nævnes vangegårde i to sammenhænge. Den første SL 185, der ovenfor er citeret, er interessant, fordi der direkte oversat står : gærder den om vangen sin og om hegnet sit, som sæd og indhegning ejer. Umiddelbart tolket må meningen være, at det var en enkeltpersons (private ?) vang, der skulle omgives med gærdet, hvilket strider mod vores normale opfattelse af ordet vang, hvor det sædvanligvis var hele landsbyen, der havde hegnspligten. Om dette skal forstås som et ældre fænomen, hvor hver mand havde råderet over sit individuelle område – her kaldet vang – er nok svært at påvise, men

det er tydeligvis forskelligt fra SL 189, hvor gærderne om vangen er underlagt kollektiv hegnspligt.

Heri står at læse, at hvis en vang besås fuldt ud med rug efter byg, gærder alle granderne lige for rug som for byg om deres vang : »...ær thæn wang aldær sas mæth ruhi aftir biug, gærthæ allær grannæ æm fullikæ fore ruh sum fore biug«. Skulle en enkelt imidlertid ønske at så noget andet i vangen, end de øvrige har bestemt, skal han selv sætte kantgærde »brungærthæ«, vel ment som et solidt, uigennemtrængeligt, men ikke for bredt gærde om sin egen afgrøde, og han må ikke som pant optage de andres kvæg, hvis naboerne opgiver ævred for ham.

ESL nævner ikke ordet vanggærde direkte, men i II 73 må det alligevel være problemer med et vangegærde, der omtales i en sammenhæng, hvor kvæg er trængt igennem et itubrudt gærde og dermed kommer i vangen imod bymændenes vilje : »...Æn commær nokæt fæ gen manz williæ innæn wang ællær gømæn lith ællær gømæn brøthnæ garthæ...«

Forinden er det blevet fastslået, at tingmændene var i deres gode ret til at kræve bøder, hvis et gærde ikke var rejst tilfredsstillende. Selvom det ikke explicit er nævnt, hvem der var forventet at skulle have rejst gærdet, må der være tale om bymændenes kollektive andel i det fælles gærde omkring vangen.

Af de fem sammenhænge, hvor vangegærde behandles, må de fire henføres til det yngre lag af lovene: Jyske lov III 58 med guldvirning som dateringsgrundlag, III 59 om rugvangsgærde, der kun optræder i to yngre håndskrifter, og SL 189, der ikke via procesretten kan indordnes kronologisk, men hvis indhold peger mod et fuldt udviklet vangebrug, ligesom ESL III 73.

SL 185 skiller sig som omtalt ud ved at nævne, at en enkeltperson skulle hegne vangen alene, men sammenligner man med Anders Sunesens Parafraze til SL i det kapitel, der meningsmæssigt har det samme indhold, men sprogligt er lidt anderledes udformet, kan der kastes mere lys over dette.

Anders Sunesen skriver (ASP 104): »byrden for at sætte gærder påhviler... agrenes og engenes ejere, for at de kan værne om deres egen jord...«. ASP og SL bygger begge på en ældre fælles kilde, og man kan enten formode at meningen i SL 185 og ASP 104 har været at det var den fælles vang, der skulle omgives med gærder, eller at SL 185 har rødder i et

system, hvor hver mand heggede for sig, men sidenhen på nedskrivningstidspunktet skulle tolkes som grandernes fælles hegnspligt.

Det er p.g.a. paragraffernes højst forskelligartede indhold svært at vurdere, om hegnspligten med vangegården har været ens organiseret i Øst- og Vestdanmark, men umiddelbart ser det ud til, at alle granderne var forpligtede til at rejse hver en del af det fælles gærde, dog i det jyske retsområde således, at nabobyer rejser halvt vangegårde hver.

Agergårde

Den næste gærdetype, der skal behandles, er agergærderne. Netop her kan man forvente at finde relikter af ældre tiders landbrug, hvor en mere individuel hegnspligt om mindre dyrkningsenheder har stået som modsætning til den kollektive hegning af større fælles arealer, der var kendetegnet ved vangebruget.

Alle lovene er så rige på paragraffer, hvori ordet ager optræder, at det vil føre for vidt at give en beskrivelse af dem alle, men for oversigtens skyld opremses disse paragraffers numre kort:

JL: I 47, I 51, I 52, I 57, II 47, II 71, II 74, III 47, III 48, III 51.

SL: 75, 76, 87, 168, 169, 174, 179, 181, 184, 186, *187, *189, 206.

ASP: 35, 102, 103, 105, 106, 108, 109, 113, 119.

ESL: II 55, *II 57, II 68, II 72, II 74.

VSL: ÆR 202, ÆR 203, ÆR 204.

Mangeartede problemer om agrene behandles, lige fra tyveri af korn fra ager, tøjring af kvæg og heste på agrene, møllevand, der oversvømmer agre, forholdet mellem toft og ager, bevisretten til agre, bygning af huse på agre m.v.

En af de generelle iagttagelser, der kan gøres om agrene i alle disse sammenhænge er, at de ikke har været helt små, siden det kunne lade sig gøre at opføre huse på dem eller lade en hel hjord kvæg (12 stk.) græsse der.

Ud af de mange agerparagraffer er der kun få, hvori gærde

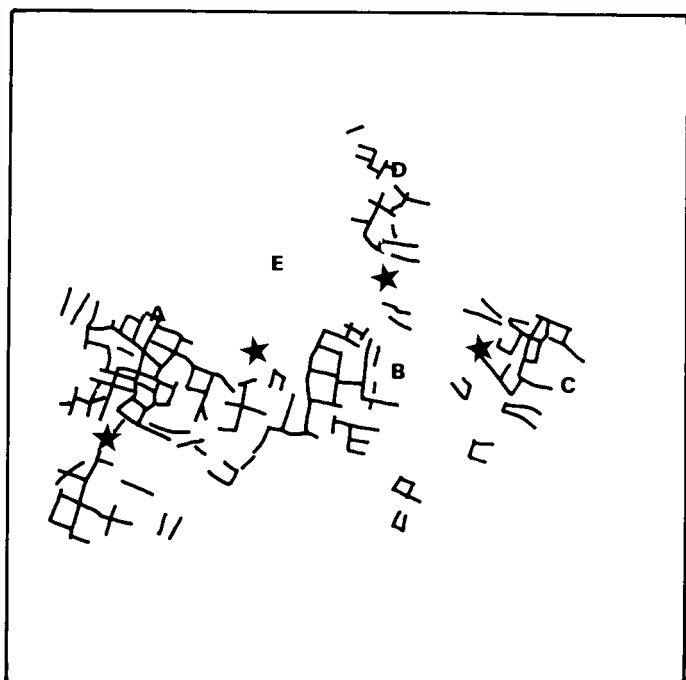

Udpløjede volde omkring oldtidsagrene tegner sig som lyse mønstre i marken midt i luftfotografiet af Omme Bakker. (Sørensen, 1973).

omkring ageren er nævnt, og desværre er det kun det østdanske retsområde, der er repræsenteret (SL, og ESL) mens JL ingen bestemmelser har, der direkte beskæftiger sig med agergærde.

Skånske Lov 187 rummer det mest direkte vidnesbyrd om enkelt indhegning af agrene i alle lovene, idet der her står beskrevet, hvor meget en mand skal bøde, hvis han tager gærdet mellem sin og andre mænds sæd op, førend alle har fået høstet deres korn :»...takær man up akær garthæ sit fore annænra manna sæthæ, før æn alli mæn fa burhit korne sinu...«.

To af håndskrifterne til SL bruger ovenikøbet udtrykket :»egat gierde« eller »sytt eyet agher gærthe«, der næppe efter-

Ud fra luftfotografiet er tegnet en plan over oldtidsagrene i Ommebakker. (Sørensen, 1973).

lader nogen tvivl om, at det omtalte gærde har stået omkring en enkeltpersons egen ager. Der rejser sig selvfølgelig straks det spørgsmål, om det ikke bare er en bestemmelse, der har været gældende i et område, hvor vangebruget f.eks. af geografiske grunde ikke kunne vinde indpas, og derfor ikke nødvendigvis behøver være ældre end vangebruget.

Dette er svært at tilbagevise, men ser man nærmere på resten af paragraffen, der rummer det procesretslige i sagen, skulle der først erstattes for den fremkomne skade og betales bøder, men siden står der, at det er muligt helt at undslå sig ved 6. mands ed. Her fordres ingen materiel bevisførelse, rebnings eller lignende konkret undersøgelse, idet den gamle formelle bevisførelse med edsafklæggelse var nok i denne sag.

At paragraffen er af høj alder synes dermed påvist, og det må antages, at vi her står overfor et relikv af et dyrknings-system, der rent tidsmæssigt må ligge før vangebrugets indførelse.

Det tidligere omtalte kantgærde »brungærthæ« omkring en enkelt mands ager inde i vangen (SL 189) repræsenterer formentlig det næste udviklingstrin, hvor vangebruget var indført, men hvor dyrkningstvang endnu ikke var helt gennemført. Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke kræves, at den pågældende mand skulle lægge noget af sin øvrige jord f.eks. toften ud til græsning som erstatning for det indhegnede område af marken, som det ses i ESL II 57. Dette må ses som et udtryk for, at presset på græsningsarealerne endnu ikke var så stort, at der direkte var mangel på græsning, altså at de indhegnede vange endnu ikke optog al pladsen i ejerlaget som landsbyen havde til sin rådighed.

ESL II 57 nævner som sagt også problemet med, at en mand ønsker at indhegne sin ager : »...nokær man sin akær will in wænge...«, hvilket derefter forpligter ham til at udlægge et ligeså stort areal af sin hovedtoft til græsning for de øvrige bymænds kreaturer, der nu havde mistet hans ager til fællesgræsning efter høst.

Denne restriktion med udlægning af toftejord til fællesgræsning er, som ovenfor omtalt et tydeligt udtryk for det veludviklede vangebrugs ofte forekommende problem med begrænsede græsningsressourcer, og der kan næppe herske tvivl om, at dette er et yngre dyrkningsteknisk problem. Videre i paragraffen står ovenikøbet anført, hvordan en mand, der ønsker at bygge noget på sin ager ude i marken, udover at udlægge sin toft til græsning, også skulle sørge for at lægge en vej derud skadesløst for de øvrige ejere, så han ikke generede naboerne med at trække kvæg gennem vangen.

Sluttelig bør en enkelt paragraf fra JL også omtales, til trods for at agergærde ikke direkte omtales. JL III 57 pålægger enhver mand at sætte sine gærder, som alle ejere bliver enige om : »...hwær man skal sinæ garthæ gærthe swa sum allæ ægh giuæ ia til...«. Da »garth« både betyder gærde og gård står her direkte oversat, at man skulle sin(e) gård(e) gærde, hvilket kunne tolkes som om at det var ens egen gårds gærder – altså forstået som agergærder – der skulle sættes så alle ejerne i byen var tilfredse med det. Helt sikker er denne tolkning dog

ikke, da sætningen ligeså vel kan betyde, at man skal sætte det mål gærde (antal favne) i bymarken, som ens gård var skyldig at sætte.

Til gengæld skal gærderne her være sat i forhold til, hvor meget man ejede i byen målt ud fra bolets størrelse, hvor det i III 58 var guldvurderingen, der lå til grund for gærdesætningen. Dette peger på, at paragraffen er af ældre dato, da begge vurderinger ikke kan have været gældende i en landsby på samme tidspunkt.

Det vstdanske område rummer således også en paragraf, hvor agergærdet forekommer.

Toftegærder

Toften, der var det areal inde i landsbyen, hvorpå gårdens bygninger lå, skulle også hegnes, og både i Jylland, på Øerne og i Skåne har lovene regler om dette. Da toften imidlertid iflg. lovene er en særdeles variabel betegnelse, skal der her knyttes nogle kommentarer til ordet toft.

Af toftbegreber udover det almindelige »toft« nævner lovene følgende:

HOVEDTOFT (Hovæth Toftæn), der må betegne den toft i byen hvorud fra placeringen af gårdens agre i bymarken i følge sol- og bolskiftet skulle placeres. (ESL II 55) (Larsen, 1918, p. 228f.).

HUSTOFT (Husætoftær), uden tvivl den jord i landsbyen, hvorpå bygningerne lå. (SL 56, 67, 75)

SVORNE TOFTER (Swornæ toftæ) iflg. Poul Meyer nye tofter, »der var indtaget af det der før var agerland« (Meyer, 1949, p. 135) velsagtens som resultatet af en vækst i antallet af byens gårde, og derved opstået mangel på toftejord (JL I 51).

GAMLE TOFTER (Gamlæ toftæ), forstået som de oprindelige tofter modsat de yngre svorne tofter, og ofte vidner marknavnet »Gamle tofter« el. »Gammelby Tofter« om en nedlagt landsbys tidligere placering (JL III 57).

UBEBYGGEDE TOFTER (vbygdæ toftæ), som måske er lig med toftagrene, der fra senere tiders kort ses beliggende i umiddelbar nærhed af gårdens toft (JL III 57).

HØJE TOFT (Høræ el. høgheræ toft), der, i den sammenhæng hvori de nævnes, må forstås som en ude på marken beliggende toft, opstået ved en udflytning fra adelbyen enten som en torp eller som en enkeltgårdsbebyggelse.

Poul Meyer har desværre gjort toftbegreberne lidt mere indviklede at forstå end nødvendigt er, fordi han har benyttet Kromann og Luul's oversættelse af ordet »hørætoftæ« i ESL II 68 til ydertoft, som værende lig med tofteageren eller hovedtoften (Meyer, 1949, p. 142). Da »høræ toftæ« i en del af håndskrifterne også staves »høgheræ toftæ« må det, som jeg ser det, være det samme begreb, der nævnes i ESL II 68 og i ESL II 54, altså den torp-toft, der ligger ude på marken.

For at vende tilbage til gærderne, rummer lovene fire paragraffer om toftægærder:

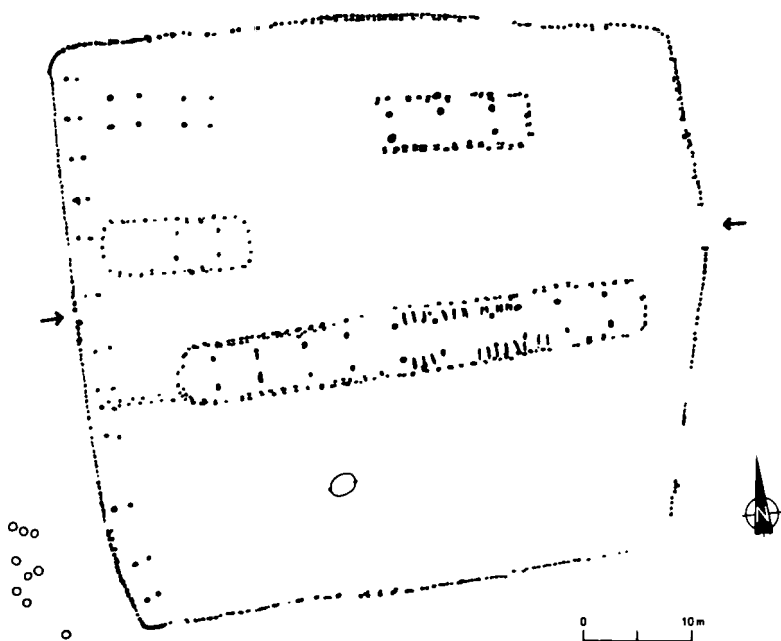
- JL III 57: Alle skal gærde bebygget toft
SL 187 og
ASP 105: Bøde for at opbryde mands toftægærde
ESL II 68: Om at sætte gærdestaver på andens toft

JL III 57 rummer de fleste oplysninger om, hvordan toften skulle gærdes, idet der her foreskrives, at alle skulle sætte gærder for deres bebyggede tofter :»...allæ man sculæ gærthæ for theræ toftæ thær bygd æræ...«. De ubebyggede tofter, der måske skal tolkes som toftagrener, skulle ejerne kun sætte endegærde for, mens naboerne skulle sætte sidegærderne.

Atter en ordning, hvor en ligelig fordeling af hegnspligten ses i det Vestdanske retsområde, men der levnes ingen mulighed for at placere paragraffen nærmere rent tidsmæssigt. JL III 60 nævner også gærdet om toftegården, men herom senere.

I SL 187 og ASP 105 bliver en mand idømt bøder på 3 mark, hvis han opbryder en anden mands toftægærde, men det er dog muligt for ham at nægte ulovligheden med tylvtered :»...Brytæ man up toftæ gærthæ annærs manz, bõtæ thre mark ællær dyli mæth tyltær eth...«. Hermed får vi via tylvtereden en mulighed for at henføre toftægærdet til det ældre lag af loven, hvor resten af den omtalte paragraf også har kunnet henføres.

Toftægærderne kendes iøvrigt fra arkæologiske udgravninger, hvor især Vorbasses gårdindhegninger i den yngre jernalder og i Vikingetiden giver et godt indtryk af den sociale

Plan over en udgravet gård fra 4. årh. e. Kr. i Vorbasse, hvor man tydeligt ser toftægærdet/hegnet, der har omsluttet gårdens bygninger (Hvass, 1979, p. 28).

struktur i landsbyen, belyst ud fra størrelsen af de indhegnede tofter omkring gårdene (Hvass, 1983).

Fra engelske love ved vi, at ordet toft, stavet bogstavret som på dansk, var kendt i Kong Edward's regeringstid 901-924 e.Kr. (Ancient Laws, 1840).

Straffen for at opbryde anden mands toftægærde var i SL 3 mark, hvorimod andre gærders beskadigelse kun kostede 2 øre, hvilket må tages til udtryk for, at toftægærdet på det tidspunkt tillagdes større værdi end et almindeligt gærde.

I ESL II 68 møder vi begrebet »høghræ toft«, hvor en mand ude på marken fejlagtigt har sat sit toftægærde ind på en andens ager – selvfølgelig en ret nem måde at forøge sin tofts areal på – og der skal da også bødes 6 øre herfor. Men denne forteelse kunne man ikke sværge sig fra. I stedet skulle ud-

valgte tingmænd besigtige marken, og hvis de fandt hans gærdestaver på forkert grund, skulle der bødes 12 øre, hvis han tidligere havde nægtet. Den formelle bevisførelse (edsbeviset) var her underkendt i forhold til tingmændenes syn på sagen, hvoraf vi kan slutte, at paragraffen er af den yngre type. Dette passer overens med, at det først er i torpanlæggelsesperioden, at retsreglerne om »Høghræ toftæn« har været nødvendig.

At man har hegnet sine tofter både i det Øst- og Vestdanske område, hersker der ingen tvivl om, men det er kun fra Jylland at vi nøjagtig ved, hvordan gærderne har været sat for henholdsvis bebyggede og ubebyggede tofter.

Analysen af toftgærderne kastede ikke det store lys over de dyrkningstekniske forhold men bekræftede en opdeling i et ældre og yngre lag, hvor det almindelige toftgærde (SL 187) kunne tillægges ret høj alder, hvorimod torpens toftgærde ikke uventet kunne henføres til det yngre lag af loven.

Udover de ovennævnte placeringer af gærderne (om bymarken, vangen, agrene og tofterne) er der et par andre steder, hvor der iflg. JL skulle hegnes:

Kål og abildgården (JL III 60) der interessant nok også i håndskrifterne kaldes »hialmgarth«, altså det sted man kunne stille en »hjeml« (en overdækket hø- eller kornstak, der kendes fra adskillige udgravninger af den yngre jernalders landsbyer). I visse af håndskrifterne kaldes det også for »toftegården«.

Bigården skulle også hegnes, så kvæg og heste ikke kom for tæt på bistaderne og risikerede at blive stukket ihjel.

Sluttelig nævner Skånske Lov adskillige gange (SL 191, 193, 196, 198, 201, 203, 204, 206, 207) en mands indhegnede skov, hvorfra der ikke måtte stjæles nødder (i større stil), hugges brændelæs, fældes træer med bier i, fanges høge med krog m.v. – en del paragraffer, der går igen i en del af de andre love, uden at der her specifikt står nævnt, at skoven skulle være indhegnet. Disse sidstnævnte paragraffer giver ingen oplysninger, der har interesse m.h.t. dyrkningssystemerne og deres organisering, hvorfor de ikke vil blive undersøgt nærmere.

Gærdingstidspunkter

Som en del af hegnspligten var det ved vangebruget vigtigt, at alle i landsbyen sørgede for at overholde de tidspunkter, man i fællesskab var blevet enige om at gærderne skulle være sat til, så dyrene ikke kom ind på agrene og generede de opvoksende afgrøder i den fælles vang.

Man fastsatte en lovdag, hvor gærderne skulle være i orden, og besluttede samtidig hvornår det tidligst var tilladt at åbne gærderne igen, efter at høsten var i hus:

- JL III 57: Ejere fastsætter lovdag.
- JL III 59: Ruggærder til påske. Ned til St. Mikkels Messe.
- SL 187: Tager gærde op mellem sin og andres sæd.
- SL 188: Grander fastsætter lovdag.
- ASP 102: Indbyggere berammer lovdag.
- ESL II 72: Tingmændene sætter frist for gærder.
- ESL II 74: Benytter ævred for tidligt.

Lovdagen blev fastsat på forskellig måde, alt efter hvor i landet man boede. I flg. JL III 57 var det ejerne af jorden, der fastsatte, hvornår gærderne skulle være sat :»...garthæ sin garth a thæn laghdagh thær eghær sat...«, mens SL 188 lader alle granderne fastsætte gærdingstidspunktet. I ESL er det en helt tredje part, nemlig tingmændene, der skulle fastsætte fristen for gærderne, hvis nogle grander i byen generede de andre ved ikke at få sat deres gærder.

Ingen steder står det nævnt, hvilke gærder det helt konkret drejer sig om. Da alle i landsbyen er afhængige af, at hvermands gærde var sat på det samme tidspunkt, kan det næppe dreje sig om andet end det fælles vangegærde, hvor hver satte og vedligeholdte sin del, formentlig målt i et vist antal favne.

At det er vangegærder, lovdagen gjaldt for, ses endvidere af ESL II 74, hvor en lumsk person i byen lader sit korn stå ude uhøstet alt for længe for at gøre de andre skade eller måske for at optage de andres kvæg på sin ager :»...æn ær thet nokær then fool i by at han latær foræ thu sit corn utæ stande at han wil gøræ andrum thæræ wandæ mæth...«

De andre i byen kunne i princippet være ligeglade med, hvor sent denne eller hin fik høstet sit korn, hvis man hver dyrkede sine individuelt hegnede stykker jord. I vangebruget kunne

derimod ingen opgive ævred, før alle i vangen havde høstet, og derfor bliver den lumske person også pålagt at indhegne sin jord, så de andre kan nyde deres ævred. Netop dette at en eller flere af bymændene enten med vilje eller ved uheld lod deres korn stå ude for længe, blev langt senere, i landboreformperioden, det klassiske eksempel på vangebrugets svage side, på den store afhængighed man havde af hinanden.

Præcist hvor længe gærderne skulle stå får vi at vide i JL III 59, hvor gærderne om rugsæden skulle være sat til påske og om vårsæden til pinse, og ingen måtte driste sig til at tage gærder op før St. Mikkels Messe.

Det er bemærkelsesværdigt, at der i ingen af de ovennævnte paragraffer gives mulighed for at sværge sig fra en lovertrædelse med gærdernes lovdag. Alle lovene nævner, at man skulle overholde tidspunkterne, ellers vankede der skadeserstatninger eller bøder - man kunne ikke frakende sig ansvaret ved andre mænds ed.

Dette må tolkes som et yngre retsligt fænomen, som et lag af lovene, der først er blevet til ret sent i retsudviklingen, måske kort forinden lovenes nedskrivning i begyndelsen af 1200-tallet, hvilket stemmer overens med de tidligere kronologiske analyser, hvor det fuldt udviklede vangebrug først er erkendt i den tidlige middelalder.

Misligholdt eller ødelagt gærde

Selvom gærderne nu var blevet sat, lukket og åbnet på de rigtige tidspunkter, var der stadig utallige muligheder for tvister mellem byens beboere om gærderne.

Eet af de mest nærliggende problemer var selvfølgelig, at man ikke vedligeholdt sine gærder og undlod at reparere de huller, der jævnlige opstod i dem. I både Øst- og Vestdanmark beskæftiger man sig med problemet, men måden man løser det på er ret forskellig.

JL III 58 går konsekvent til værks og lader markens ejere rebe det gærde, der er i stykker, hvorved den skyldige efter ret rebning kunne findes, og han havde ikke ret til at føre edsbevis for at rense sig :»...tha sculæ marcæ mæn repæ garthæ oc wittæ hwæm then garth hørthæ til oc thæn thær rææt reep fallær a han hauæ æi wald til at biuthæ logh...«. Edsbeviset

blev underkendt i forhold til rebningen, og der skulle både betales erstatning og bøder.

ESL II 73 bruger et lidt andet eksempel. Hvis kvæg trænger gennem en mands itubrudte gærde, og granderne advarer den person, de mener har vedligeholdelsespligten over gærdet, da skal han bøde 2 øre, hvis han efter nat og dag ikke reparerer sit gærde. Det er dog muligt for ham med tredje mands ed at nægte, at det var gennem hans gærde, at kvæget brød igennem.

Her nævnes ikke rebning som afklaring på gærdestriden. Man kunne slippe for videre tiltale ved at sværge sig fri. Det skal tilføjes, at det ikke er fordi man generelt har manglet kendskab til rebningsproceduren i det sjællandske retsområde, idet både SL, VSL og ESL benytter sig af rebning i forbindelse med opmåling af jord. Manglen på rebningsproceduren her er snarere et tegn på, at paragraffen er af ældre dato.

Jyske Lov afspejler endnu engang et yngre og mere veludviklet retssystem i forbindelse med gærdeforholdene, og det må være et stykke af det fælles vangegærde, der her gennem rebning kunne henføres til en bestemt person, som havde vedligeholdelsespligten.

ESL II 73 giver ikke så direkte indtryk af, at det var et vangegærde, der var misligholdt, snarere at det var en enkeltpersons eget gærde. Umiddelbart kunne den del af paragraffen godt tolkes, som om det kvæg, der brød gennem gærdet kom indefra det omgærdede område (evt. ævredgræssende) og brød ind på og ødelagde andre mænds opdyrkede områder.

I begyndelse af samme paragraf, som dog ikke hænger sammen med den ovenfor beskrevne del, beskæftiger man sig med det problem, at et gærde er sat på en så mangelfuld måde, at det er nytteløst og ikke til gavn som værn mod dyrene. Tingmændene kan da lade den skyldige blive idømt bøder, som hvis gærdet overhovedet ikke havde været sat. Her er ingen mulighed for at undslippe ved ed, og ser man nærmere på håndskrifterne, viser det sig, at det gærde, der er tale om, er et, der skulle værne vangen, idet et af håndskrifterne har formuleringen, at gærdet ikke kunne væрге for vangen :»...ther eij kandt werie for wangen...«.

Det er bemærkelsesværdigt, at ikke alle håndskrifter til ESL II 73 nævner, at det her var et vangegærde, det drejede

sig om. Forklaringen på dette kan være, at på det tidspunkt hvor man valgte at finde en ny »gammel« regel om hegnsforholdene, vidste alle, at det var vangegærde man talte om, hvor gærde var lig med vangegærde, og det behøvedes derfor ikke at blive mere præcist formuleret. ESL II 73 rummer således både en nyere regel om vangegærde, samt en ældre del om en anden type gærde.

Opbryde gærde

Et andet stridspunkt med gærderne opstod iflg. de østdanske love, hvis en mand med vilje gik hen og opbrød en anden mands gærde. SL 186 idømmer lovbyrderen en bøde på 2 øre, plus at han skal erstatte skaden, men til slut gives der ham lov til at nægte det hele med tredje mands ed. VSL III 8 ser mere strengt på ugerningen, hvor en bonde udover at få omhugget sit markgærde også fik sin svinesti ude på marken ødelagt. Begge var forteelser, som blev takseret til en bøde på 3 mark. Her var det også muligt at sværge sig fra ugerningen, men der fordres tylvtered - tolv mænds ed. Det gærde, som Kromann og Iuul i VSL III 8 har oversat som markgærde, viser sig i samtlige håndskrifter at hedde noget andet : »...vm nokir man huggir bondans olgarth vp ellær hans swine sty...«, idet der direkte oversat står : om nogen mand hugger bondens »olgarth« op eller hans svinesti. »Olgarth, oldgerdh, alegarth, odel gaarth« står der i de forskellige håndskrifter, og valget af ordet markgærde synes ikke at være helt dækkende.

Ordet »old« eller »oll« stammer iflg. Kr. Hald fra det olddanske »Woll« eller »wall«, hvor bogstavet w er bortfaldet, i betydningen slette, eller måske indhegnet græsgang (KLN 20, sp.243). »Oldgarth« skal derfor snarere oversættes til slettegærde eller græsgangsgærde, som en mand skulle sætte om et areal, hvor dyrene kunne græsse (Jørgensen,1990).

I vangebruget græssede dyrene enten på den vang, der lå brak, eller på overdrevet, hvis et sådant eksisterede, og det er ikke sandsynligt, at nogle af disse områder har været omgivet med et »oldgarth« i betegnelsen slettegærde.

»Oldgarth« er snarere hjemmehørende i perioden før vangebrugets indførelse, hvor man som beskrevet på de efterfølgende sider må have haft et indmark-udmark system med

den intensivt dyrkede indmark hegned fra udmarken, hvor dyrene græssede. »Oldgarth« i ESL og VSL skal sandsynligvis tolkes som det gærde, der adskilte den opdyrkede indmark fra udmarkens græsgange. I hvert fald var det et gærde, der hegnede græsgangene hvor dyrene gik.

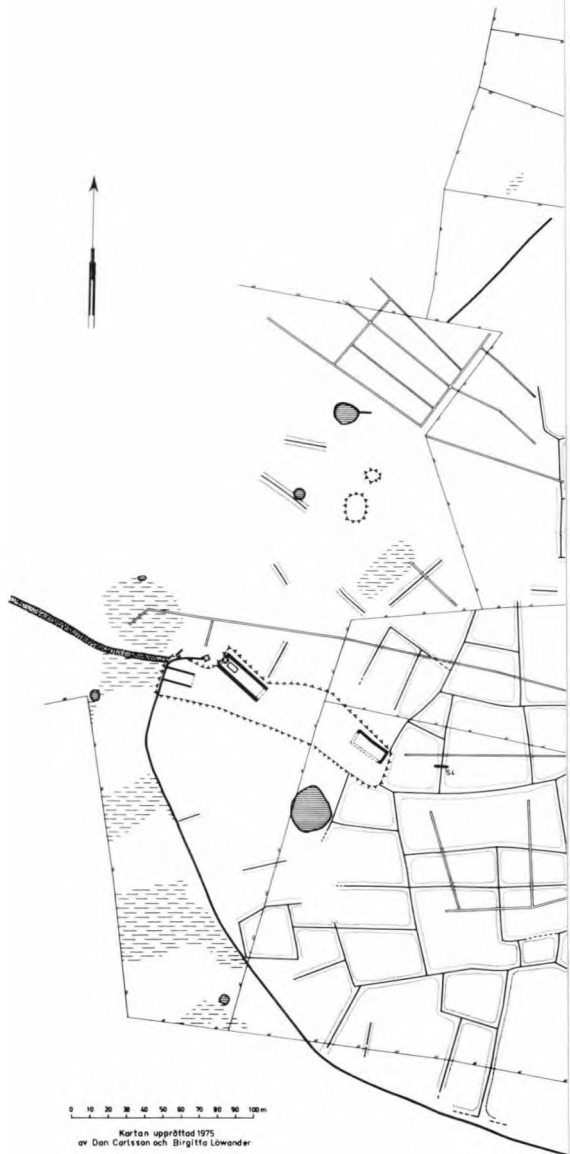
»Oldgarth« optræder hver gang i sammenhænge, hvor det gamle ord for hegn »hagha« (egl. have) også bruges, hvilket er medvirkende til at henføre paragraffen til et ældre lag af lovene. Om »old« bør det også nævnes, at visse øde områder med mange nedlagte landsbyer i senmiddelalderen blev kaldt »Old« f.eks. Skibby Old i Hornsherred (Ødegårdsprojektet, 1977 p. 129)

ESL II 30 og VSL III 7 nævner stort set den samme sag som VSL III 8. Her er lovbruddet, at en mand »bonden til had og harme« sætter ild i svinestien eller »oldgarth«, hvorefter der skal bødes 9 mark eller sværges tylvtered. Procesretsligt rummer både VSL III 7 og III 8 tilsyneladende to forskellige kronologiske lag samtidigt, idet tylvtereden (som et ældre fænomen) også skulle aflægges af de, der havde været med i »færd og følge« ved ugeringen.

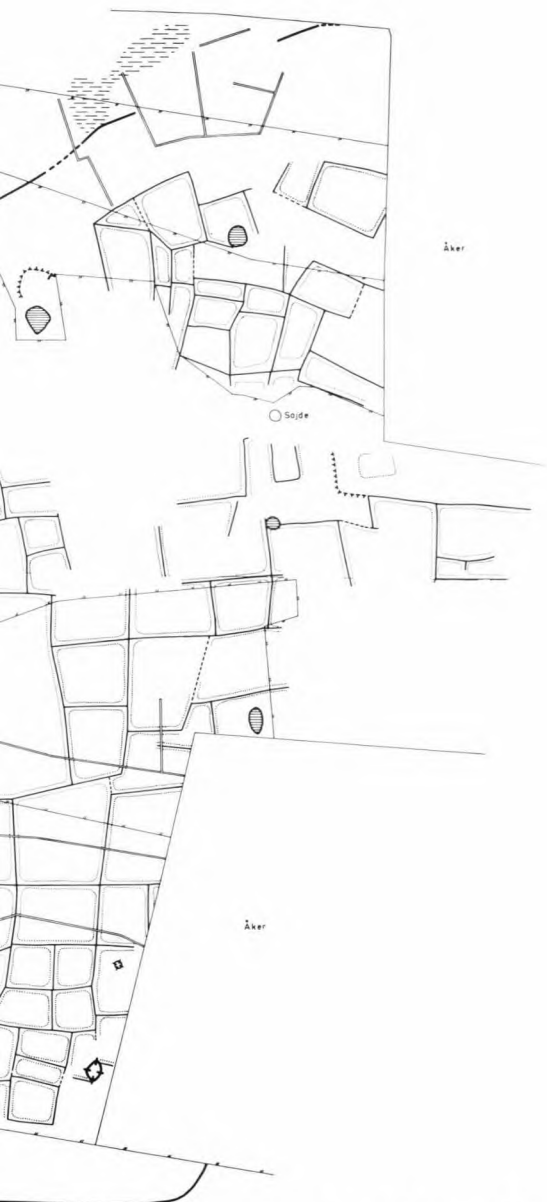
Færd og følge som strafbar handling opfattes sædvanligvis som inspireret af kanonisk ret, da meddelagtighedsansvar ikke havde været kendt i den ældre danske sædvaneret (Tamm, 1978, p. 40) og derfor må karakteriseres som et yngre retsligt fænomen. Hvordan ældre sædvaneretlig proces og nyere tilført kanonisk inspireret ret kan optræde side om side i samme paragraf kan være svært at forklare. Det skyldes vel sagtens, at kirken ikke altid havde held til (eller måske ikke fandt det tvingende nødvendigt) at ændre den sædvaneretlige proces grundlæggende, men i visse tilfælde dog som mindstemål ønskede at tilføje et element af den kirkelige ret, hvis det ansås for påkrævet - her altså meddelagtighedsansvaret.

Paragraffernes indhold anses derfor at være af ganske høj alder j.fr. tylvtereden, det andet yngre retsfænomen til trods, og »oldgarth« må som ovenfor beskrevet også være et fænomen, der er hjemmehørende i perioden før vangebrugets indførelse.

En anden måde at forbryde sig mod loven på var at opbryde anden mands gærde for sin hest eller vogn, så det var nemmere at komme frem, og dette fremkaldte iflg. SL 187 et bødekrav på 2 øre, hvis der skete skader ved lovovertrædelsen.

Det fossile kulturlandskab i Stånga Sogn, Gotland, hvor et kraftigt stengærde indhegnede de tidligere »Celtic fields« (oldtidsagre). Under sten-

gårdet fandtes ardsfor dateret til førromersk jernalder (500-0 f.Kr.), mens gårdet kunne ses at have været i brug fra ca. 100-600 e.Kr. (Carlsson, 1979, p.72)

Også her var det muligt at sværge sig fra overtrædelsen ved tredie mands ed, hvilket placerer paragraffen i det ældre lag af loven.

Håndskrifterne gemmer en ganske interessant oplysning, som ikke er kommet med i oversættelsen. Det gærde, man brød op for sin hest eller vogn, bliver i alle håndskrifterne kaldt udgærde : »...brytær man up utgærthæ annærs manz...«, og herefter beskrives det, at dette gærde stod omkring hans agre og enge. Der er altså ikke tale om et gærde omkring en enkelt ager, men et større gærde, der indhegnede flere agre og enge, tilhørende en enkeltperson, og det er sandsynligt, at vi i denne paragraf har fundet nøglen til forståelsen af vangebrugets forgænger - indmark/udmark systemet.

Dan Carlsson har i sin disputats »Kulturlandskapets utveckling på Gotland« påvist, at de oldtidsagre, som også er kendt i dette område, ikke alle gik af brug i 2-300 årene e. Kr.. En del af dem, der lå nærmest bebyggelsen blev fortsat dyrket som en intensivt gødet indmark, hvor man høstede årlige afgrøder på agrene, og hvor intensivt drevne engstykker gav græs til høslet. Indmarken bestående af en del af de gamle oldtidsagre blev hegnet hele vejen rundt med et stengærde, så man ikke behøvede at hegne enkeltagrene særskilt. På udmarken, d.v.s de opgivne gamle agre plus skov, kunne kvæget så uforstyrret græsse (Carlsson, 1979, p. 154).

En lignende udvikling beskriver Mats Widgren i Östergötland (Widgren, 1983, p.123), og fra det danske område er dette system formentlig at finde på Bornholm i Risen Skov, hvor et marksystem med mindre, men regelmæssige oldtidsagre lå under et nyere system med kraftige stenstrengene (Nielsen, 1984, p. 145). I det Nordvesttyske kystområde nær Bremerhaven er der i udgravningen af agersystemerne til byen Flögeln opmålt agervoldsbreder på op til 16 m. omkring oldtidsagre, og ved fosfatanalyse har det vist sig, at agervoldene har langt højere fosfatindhold end de agre, de omgiver (Zimmermann, 1979 p. 244).

På et tidspunkt har man altså opgivet at dyrke de bassinformede, enkeltindhegnede lavtliggende agre og har valgt at bruge de efterhånden ret brede volde, der havde en god mulddybde, som derefter blev gødsket årligt. Det vides ikke konkret, om dette fundne agersystem har været omgivet af et

hegn lignende det, man har fundet på Gotland, men det synes vanskeligt at kunne være hegnet på anden måde.

Dette må være det samme dyrknings-system, vi har mødt i SL 187, et indmark/udmark system, hvor den enkelte mands agre og enge er omgivet af et fælles hegn, og SL 185, hvor en enkeltperson skulle gærde om sin egen vang, kan også tolkes som værende nært beslægtet med dette, altså den private vang forstået som indmark.

Gærde spærrer vej

At ødelægge en større vej (adelvej) ved at spærre den med sit gærde, med grøft eller ved at pløje den op er både ESL II 12, VSL ÆR 195 og SL 70 enige om skal udløse en bøde på 3 mark til Kongen. SL og VSL's paragraffer om dette lovbrud er identiske, og må enten bygge på et fælles forlæg eller være skrevet af fra hinanden.

I oversættelsen til SL 70 står der, at den, der ødelægger en hovedvej med grøft eller pløjning eller spærrer den med gærde, skal bøde 3 mark til Kongen, men håndskrifterne gemmer et andet ord om det at pløje: »...ær spillæ uil athul væh mæth grøft ællær mæth arthdahe ællær man menær mæth gærthæ bôtæ konnung thre mark.«

At pløje bliver i alle håndskrifterne kaldt at »arde« hvilket også er tilfældet i VSL ÆR 195, og paragraffen må formentlig være blevet til på et tidspunkt, hvor det at pløje normalt hed at arde, simpelthen fordi det redskab man brugte var arden og endnu ikke ploven.

Nogle af håndskrifterne til SL 70 beskriver den mands gærde, der spærrede for vejen som »sin garth« eller »sina garthæ« en mands eget gærde, og sammen med det at arde tolkes gærdet som et ældre fænomen, hvor en enkelt mands gærde (evt. indmarksgærde) blev sat, så det ødelagde en hovedvej, hvilket der naturligt skulle bødes for.

At pløje bliver gennemgående kaldt at pløje og ikke at arde i de øvrige paragraffer af landskabslovene, der omtaler det (ESL II 49, II 68, II 69), og disse paragraffer kan ad anden vej ydermere tilskrives det yngre lag af loven. JL II 71 bruger dog også udtrykket at arde.

I ESL II 12 idømmes en mand, der spærrer en mellemvej

Rekonstruktionstegninger af de oldtidsagrenes brug ved landsbyen Flögeln, hvor agre omgivet af mindre volde i den første fase blev dyrket,

»mæthæn wægh«, også en bøde på 3 mark, hvis han her har bygget gærde, dige eller hegn :»...mæth garth ællær mæth diki ællær mæth haghæ...«. Her kan det være svært at påvise hvilken type gærde, det drejede sig om. Slutningen af paragraffen er iøvrigt så speciel, at den skal nævnes her, fordi den pludselig lader en person (formentlig lovmanden, der mundtligt reciterede loven) træde frem i rampelyset og sige, at han ikke tør udtale sig om andre veje, skovveje eller dem mellem tofter, førend flere personer kommer til stede.

Tydeligere bevis for, at mundtlige retsforedrag er blevet afholdt før lovenes nedskrivning, kan næppe findes, og de andre han ventede på, før han ville udtale sig, har uden tvivl været »flere lovkyndige mænd, med hvem han kunne rådføre sig« (Jørgensen, 1940, p.21).

At det var Kongen, der indkasserede bøden på 3 mark, når en vej blev spærret eller ødelagt, udsprang af, at lovovertrædelser, som ikke direkte havde forurettet en person der kunne bødes til eller erstattes skade overfor, måtte have Kongen som bødemodtager (KLNLM, bd.2, sp.526-533).

mens det sidenhen var de brede volde, der blev gødet og dyrket. (Zimmermann, u.å., p.87)

Gærde skader dyr

Hvad gærderne var opbygget af, giver lovene os ikke mange oplysninger om, men et enkelt sted nævnes det, hvordan dyr kunne blive forulempede af de forskellige gærdselsmaterialer. ESL II 61 beskriver, hvad der skulle ske, når noget kvæg eller en mand fik sin død af det ris, der var flettet i gærdet, eller hvis det var store gærdestaver, der forvoldte deres død.

For en mand skulle der bødes 3 mark, for en hest eller et stykke kvæg 6 øre - vel at mærke kun hvis dyrene var mere end 2 øre sølv værd. Loven ræsonnerer logisk nok, at det oftest var de store gærdestaver, man fik skader af: »...for thy næfnæ mæn staueræn til at ther far oftæst fæ skathæ af...«

Det er tidligere blevet nævnt, at ordet »brungarth« skulle opfattes som et relativt smalt, måske plankeopbygget gærde, men hvordan det rent fysisk har været konstrueret kan ikke påvises.

Måske skal »brungarth« oversættes til brøndgærde, og denne type gærder kendes fra udgravninger bl.a. i Vorbasse,

hvor en brønd var omgærdet med et ganske smalt flettet hegn, der adskillige gange var blevet repareret eller sat på ny.

Det tredje sted i lovene, hvor et gærdes kvalitet/materielle omtales, er JL III 60, der beskriver gærderne om kål- abild og toftgården samt om »hjelmgården«, hvor gærdet skulle kunne modstå alle slags husdyrs forsøg på indtrængen, dog ikke geder og gærdebrydere som okser og svin :»...alskyns fæ utæn for getær enæ oc for garth brytær swo sum ysæn ære æth swin.« , for disse gærdebrydere kunne man sagsøge bonden for ikke at have vogtet ordentligt.

Gærder opbygget af sten nævnes ikke direkte i lovene, men ESL III 12 nævner som omtalt, hvordan man kunne spærre en mellemvej med et dige »diki«, der enten kunne være opbygget af jord eller sten og som havde en eller anden hegningsfunktion i forhold til afgrøderne.

På basis af yngre middelalderligt skriftligt og arkæologisk materiale konkluderer Porsmose og Hørlück Jessen, at :»Landsbymarken i dyrkningsfællesskabets tid kun undtagelsesvis har rummet stengærder...«, der som regel var forbeholdt kirkegårde, hustofter og måske veje (Porsmose, 1985, p.113).

De meget sparsomme oplysninger om gærdernes fysiske konstruktioner levner ingen muligheder hverken for sammenligninger mellem øst og vest eller for en nærmere kronologisk bestemmelse.

Sammenfatning og europæisk udsyn

At vove sig ind i dette ingenmandsland, hvor retshistorie mødes med arkæologi, geografi, filologi og agrarhistorie i et hidtil udforsket vejkræds har krævet lidt mod. Det synes imidlertid så oplagt, at noget frugtbart måtte kunne fremkomme ad denne vej, og der vil nu blive trukket følgende konklusioner ud fra analysen af materialet.

Overordnet betragtet er det, der først falder i øjnene, at Jyske Lov hovedsagelig genspejler det velorganiserede vanbrugs totale dominans rent dyrkningsteknisk, mens de østdanske love og Skånske Lov i særdeleshed derimod giver et langt mere nuanceret billede af de forskellige dyrkningssystemer, der muligvis skal indordnes i en kronologisk række-

følge, hvor alle udviklingstrinene ser ud til at være repræsenterede i lovene.

Sammenfaldende med K. E. Frandsens udviklingsteori, der blev citeret i indledningen, mener jeg også, at udviklingen må være gået fra et individuelt præget dyrkningssystem i retning af et mere og mere kollektivt, hvor det fuldt udviklede trevangsbrug må anses for at være det sidste og yngste led i kæden. Af geografiske, demografiske eller andre årsager har store dele af landet ikke gennemgået alle udviklingstrin.

Nogle steder er vangebruget aldrig blevet gennemført, men et andet dyrkningssystem f.eks. græsmarksbrug har været mere fordelagtigt, og man kan derfor ikke forvente, at alle egne slavisk har fulgt den herefter skildrede udviklingsmodel, som jeg mener kan tegnes på basis af lovenes paragraffer.

Som den tydeligste eksponent for den driftsform, der her anses for at være den ældste, det individuelle løkkebrug (formentlig på oldtidsagre), står Skånske Lovs 187, hvor en mand dømmes, hvis han tager sit eget agergærde op og derved skader naboen. Det vil føre for vidt at postulere, at en paragraf som denne skulle være jævngammel med oldtidsagre, altså nedarvet gennem sædvaneretten fra de første århundreder efter Kristi fødsel, men at paragraffens rødder jfr. analysen må være af høj alder synes uomtvistligt.

Det næste led i udviklingskæden, som flere af lovene giver bidrag til, er indmark-udmark systemet. Her skal man sandsynligvis forestille sig, at en del af de tidligere ekstensivt opdyrkede oldtidsagre er blevet opgivet og udlagt til græsningsland (udmark), mens de nærmest bebyggelsen beliggende - eller måske dem på de bedst boniterede jorder - er blevet hegnet samlet som en indmark, der herefter opdyrkedes årligt som alsædebrug.

Muligvis har den vandrende landsby som f.eks. Vorbasse valgt at lade sin tidligere tomt indhegne til en intensiv indmark, fordi generationers ophobede affald og gødning efter dyr og mennesker har tilført jorden så store gødningsmængder, at det efter flytningen af landsbyen var attraktivt at lægge en del af markerne der. Måske var det i virkeligheden den reelle årsag til, at landsbyerne flyttede for hvert 200 år.

SL 187 er også kilden til dette systems tolkning, og det kan måske undre, at en og samme paragraf skulle kunne rumme flere kronologiske lag samtidigt. På grund af sædvanerettens

Skånske Lov's runehåndskrift Codex Runicus fra beg.af 1300-tallet.
(Arnemagnæansk Institut)

grundprincipper, hvor man efter behov »genfandt« den gode gamle ret, og derefter føjede den til sit sædvaneretslige regelsæt, ses det overalt i de senere nedfældede love, at ældre og yngre forteelser godt kan stå side om side endog i den samme paragraf.

SL 187 beskriver, hvordan en mand for sin hest eller vogn opbrød det »udgærde«, der værnede en anden mands agre og enge, altså det gærde som indmarkens enkeltagre (og enge) var omgivet af hele vejen rundt, hvilket SL 186 også tolkes som. Muligvis er det samme gærdetype ESL II 73 nævner, hvor en mand kunne dømmes for at have misligholdt sit gærde, hvis han ikke reparerede det inden nat og dag efter at dyr var sluppet igennem det.

Det gærde, som VSL ÆR 195 og SL 70 dømmer en mand for at spærre den samme vej med, som han også ødelagde med sin »ardning«, anses også for at være hjemmehørende i ovenstående ældre lag af udviklingsprocessen, og »Oldgarth« i ESL II 30, VSL III 7 og 8 samt toftegærdet i SL 187 må ligeledes høre til der.

Fælles for alle disse paragraffer er, at ingen af dem viser tegn på retslig inspiration fra yngre indført kanonisk ret, men alle uden undtagelse lader den sædvaneretslige og på lovenes nedfældningstidspunkt gammeldags bevisform - edsbeviset - være gyldig proces.

Ud fra bevisformen at dømme ser markgærdet imellem landsbyer i det østdanske område iflg. ESL II 30 også ud til at være noget ældre end lovenes nedskrivningstidspunkt, mens det jyske bymarkgærde i JL III 58 nok er af yngre dato.

JL III 57 med gærdet sat efter bolvurderingen og ikke guld-vurderingen som i III 58, har vel også hørt hjemme i den ældre del af loven, omend det kan være svært at kunne bestemme hvilken type gærde, det drejede sig om.

Det ser ud til, at vangebruget er slået igennem såvel i Øst-som Vestdanmark på et tidspunkt, der er svært at definere nærmere end til at ligge et sted mellem ca.år 1000 og 1200, altså sammenfaldende med det tidspunkt hvor kanonisk ret for alvor begyndte at gøre sin indflydelse gældende også i den verdslige retsdannelse.

Lovdagen for, hvornår vangegærdet skulle være sat og siden åbnet ved ævredgræsningen, er alle lovene enige om skal overholdes punktligt, uden mulighed for ved ed at sværge sig fra en

lovovertrædelse. Selve vangegården nævnes i JL III 58, SL 189 og ESL III 73, og heller ikke her kan edsbeviset nytte ved lovtvister. Den materielle bevisførelse er nu trådt i forgrunden.

At indhegne sin enkelte ager i den fælles vang ser ESL II 57 så strengt på, at den pågældende mand blev tvunget til at udlægge lige så stor en del af sin hovedtoft til græsning, så de øvrige bymænd ved opgivningen af ævredet ikke gik glip af noget af det sparsomme græs til dyrene, en ting som SL 189 dog ser noget lempeligere på. Her skal man ikke kompensere ved at lægge noget anden jord ud som græsning, hvilket kan tolkes som en lidt ældre udgave af vangebruget, hvor der ikke var det store behov for erstatningsgræsning, hvis man indhegnede sine egne agre i den fælles vang.

At såvel SL 75 som VSL ÆR 202 iøvrigt i anden sammenhæng nævner både en-, to- og trevangsbrug må tages som indtægt for, at alle tre vangesystemer kendtes på det tidspunkt.

Anlæggelse af en torptoft ude på marken hører jfr. ESL II 68 også hjemme i den yngre del af loven, hvor det fuldt udviklede vangebrug og et formentlig samtidigt betydeligt befolkningspres gav anledning til, at nyoprettelse af gårde ikke fortsat kunne ske i den gamle adelby, men nødvendigvis måtte ske som nyanlagte torper i det åbne land.

I de egne af landet, hvor man af forskellige årsager ikke havde indført vangebruget, har man selvfølgelig op gennem middelalderen benyttet sig af de »ældre« lovparagraffer, som passede til det pågældende dyrkningssystem, mens landsbyer med vangebrug har kunnet betragte disse retsregler som uaktuelle og nøjes med at rette sig efter lovenes forskrifter om et-, to- eller trevangsbrug.

Ovenstående analyse af landskabslovene har ikke, som forventet, kunnet afspejle et tydeligt geografisk skel mellem Øst- og Vestdanmark, og græsmarkshruget som dominerende dyrkningssystem er ikke mere udtalt i Jyske Lov end i de øvrige love.

Alle lovene indeholder både paragraffer om vangebruget og om andre dyrkningssystemer, og et generelt skel mellem Jylland og Øerne incl. Skåne har ikke kunnet iagttages. Der er snarere tale om et kronologisk skel, hvor Jyske Lov i mange sammenhænge fremtræder som en mere »moderne« lov med et

mere udviklet retssystem end de øvrige, og hvor det nyere indførte vangebrug derfor bliver mere detaljeret beskrevet end de lidt ældre østdanske love formåede.

En fremtidig analyse af andre dyrkningstekniske begreber i de danske landskabslove f.eks. ager, mark, stuf, ornum, fælled, eng o.lign., vil kunne kaste mere lys over den tidlige middelalderlige dyrkningsstruktur, men vil, som det her er afprøvet, også kunne give et større indblik i vikingetidens landbrug.

Dansk landbrugsudvikling i århundrederne omkring vikingetiden kan ikke betragtes som et isoleret fænomen, men må ses i sammenhæng med udviklingen i det øvrige Nordeuropa, med hvem der var ganske nære forbindelser i denne periode.

Fra arkæologiske udgravninger ved vi, at indmark-udmark systemet var kendt som forgænger for vangebruget mange steder i det nordlige Europa fra den yngre jernalder, f.eks. Kootwijk i det sydøstlige Holland (Heidinga, 1987, p.90), på Gotland som omtalt i afsnittet om udgærdet (Carlsson, 1979) og også i England, hvor der dog er delte meninger om systemets oprindelse (Dodgshon 1980p., Harvey 1980 p.43, Taylor 1975 p.68, Astill 1988 p.63, m.fl.).

I et videre studium af de danske dyrkningsstrukturers udvikling vil det være udbytterigt at se nærmere på såvel de europæiske udgravningsresultater fra den yngre jernalder, som på det tilsvarende lovmateriale fra de pågældende lande, for herigennem at få et mere nuanceret billede af udviklingsprocessen i lande, der både bebyggelsehistorisk, men også på andre områder ser ud til at have gennemgået samme udvikling som Danmark.

Anvendt litteratur og kilder

Ancient laws and Institutes of England. London 1840

Astill, G. and A. Grant : The Countryside of the Medieval England. Oxford 1988

Andersen, Niels Knud : Kanonisk rets indflydelse, Med lov skal land bygges. Kbh. 1941. p. 84-120

Carlsson, Dan : Kulturlandskapets utveckling på Gotland. Visby 1979

Dodgshon, R. : The Origins of the Openfield System London 1980

Fenger, Ole : Romerret i Norden. Kbh. 1977

Fenger, Ole : Gammel Dansk Ret. Århus 1983

- Fenger, Ole : Danelagen og Danerloven. Andet tværfaglige vikingesymposium, Moesgård 1983 p. 7–21.
- Frandsen, Karl Erik : Vang og Tægt. Kbh. 1983
- Hansen, Torben Egebjerg : De højryggede agre. Fra Ringkøbing Amts Museer 1987, p. 79-87
- Hatt, Gudmund : Oldtidsagre. Kbh. 1949
- Harvey, Nigel : The Industrial Archaeology of Farming in England and Wales. London 1980
- Heidinga, H. A. : Medieval Settlement and Economy North of the Lower Rhine. Amsterdam 1987
- Hoff, Annette : Middelalderlige gærder og hegn. Fortid og Nutid 1984, 2, p. 85–102
- Hvass, Steen : Vikingbebyggelsen i Vorbasse. Mark og Montre 1979. Esbjerg 1979, p. 18–21
- Hvass, Steen : Vorbasse. The Development of a Settlement through the First Millenium A. D. Journal of Danish Archaeology, Vol. 2, Odense 1983 p. 127-137
- Jensen, Stig : Gårde fra Vikingetiden ved Gl. hvidding og Vilslev. Mark og Montre 1986-87, Esbjerg 1987, p. 5-25
- Jørgensen, Bent : Mundtlige oplysninger fra Bent Jørgensen, Institut for Navneforskning, K. U. 1990.
- Jørgensen, P. J. : Dansk Retshistorie. Kbh. 1940.
- Jørgensen, P. J. : Biskop og bedste Bygdemænd. Tidsskrift for Retsvitsenskab, 1944. p. 75–131.
- Kaul, F. : A settlement site of later Iron Age Vallensbæk. Journal of Danish Archaeology. Vol. 4. Odense 1985. p. 157–164.
- Kromann, Erik og Stig Iulul : Danmarks gamle love i oversættelse, bd. 1–3. Kbh. 1945–48.
- Kromann, Erik : Middelalderlig Skrift. Kb. 1951.
- Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNLM), bd. 1–21. Kbh. 1956–78.
- Larsen, Henrik : Nogle Oplysninger og Bemærkninger om Danske Landsbyer. Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1918.
- Liversage, D. : Mens havet æder sig ind i det nordjyske hedelandskab. Naturens Verden 1988, bd. 7. p. 262–271.
- Lund, G. F. V. : Det ældste danske skrifts sprogs ordforråd. Kbh. 1877 (1967).
- Meyer, Poul : Danske bylag. Kbh. 1949.
- Nielsen, Viggo : Prehistoric field boundaries in eastern Denmark. Journal of Danish Archaeology, vil. 3, 1984. p. 135–164.
- Porsmose, E. og N. Hørlück Jessen : Stengærder – enemærkets hegningsmiddel. Fortidsminder 1985. Antikvariske Studier 7. Kbh. 1985, p. 108–131.
- Porsmose, E. : Det danske landbrugs historie bd. I. Middelalder. Kbh. 1988, p. 205–417.

- Skautrup, P. og Erik Kromann : Danmarks Gamle Landskabslove. Bd. I–VIII. Kbh. 1933–41.
- Skautrup, P. : Sproget i Jyske Lov. Med Lov skal Land bygges. Kbh. 1941. p. 200–250.
- Steensberg, Axel : Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre, Kbh. 1968.
- Sørensen, P. Harder : Jysk oldtidsagerbrug – lokaliseret efter luftfotografier, *Kulturgeografi* 120, nr. 2. Århus 1972–73. p. 337–354.
- Sørensen, P. Harder : Luftarkæologi : hvilke oplysninger giver soilmarks. *Dansk landbrug i oldtid og middelalder*. Ed. H. Thrane. Odense 1983.
- Tamm, Ditlev : *Dansk retshistorie i hovedpunkter*. Kbh. 1978.
- Taylor, Christopher : *Fields in the english landscape*. London 1975.
- Vejbæk, Ole : Hus og ager. *Mark og Montre* 1984, *Esbjerg* 1984, p. 49–59.
- Widgren, Mats : *Settlement and farming systems in the early iron age*. Stockholm 1983.
- Zimmermann, W. Haio : *Untersuchen zur Landwirtschaft während der Römischen Kaiserzeit in der Ziedlungskammer Flögeln, Kr. Cuxhaven. Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur im Mitteleuropa*. Göttingen 1979.
- Zimmermann, W. Haio : *Siedlungsarchaeologische untersuchen auf der Geest. Forschung in Wilhelmshaven*. u.å. p. 81–91.
- Ødegårdsprojekt, det Nordiske : *Hornsherredundersøgelsen*, Kbh. 1977.

Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og Hvad ved vi?

Af *Helle Schummel*

Landsbyfællesskabet har aldrig haft en central placering i den historiske forskning og litteratur. Årsagen skal findes tilbage i det sene 1700-tal. Fysiokratismens betoning af individets frihed fik ikke kun betydning for reformdiskussionens opfattelse af bøndernes afhængighed af godsejerne, men også for opfattelsen af deres indbyrdes afhængighed i dyrkningsfællesskabet. Det gamle agerbrugssystemes udelighed blev skildret i mørke toner. Landsbyfællesskabet blev anset for et snærende bånd, der hæmmede den enkeltes initiativ og muligheden for indførelsen af nye landbrugsmetoder. Udskiftning af »det skadelige fællesskab« blev hurtigt opfattet som en absolut nødvendighed, der ikke var den store politiske uenighed om.¹ Reformforfatteren *Tyge Rothe* skildrede på grundlag af de nye frihedstanker bondestandens århundredlange fornedrelse efter tabet af oldtidens formodede frihed². Samme historiesyn gik igen hos den nationalliberale *C.F. Allen*, som kom til at præge en stor del af eftertidens historikere. Han opfattede fælleskabsbonden som sløv, dorsk og uvidende på grund af godsejernes undertrykkelse.³ Et sådant historiesyn måtte gøre bøndernes egne institutioner temmelig uinteressante at beskæftige sig med, og de er ikke omtalt i værket. I stedet for

Helle Schummel, f. 1954. Cand.mag. historie og europæisk etnologi, Københavns Universitet. 1984 og 1985–86 ansat af Landbohistorisk Selskab til at eftersøge og registrere gamle vider og vedtægter. Speciale om landsbyfællesskab på Møn i anden halvdel af 1700-tallet. Pt. ansat som vikar for museumsinspektøren på Kalundborg og Omegns Museum.

blev det forholdet mellem herremand og fæstebonde med udgangspunkt i det ubestemte hoveri, der blev det centrale.

Den brede folkelige interesse for historien, der slog igennem i slutningen af 1800-tallet, fik ikke kun betydning for udgivelsen af historiske romaner og faghistoriske værker,⁴ men fostrede også sine egne amatørhistorikere blandt gårdmænd og skolelærere. Det var ofte folk, der havde fået deres inspiration i højskolebevægelsen. Alligevel blev det ikke Grundtvigs historieopfattelse, forankret i verdenshistorien og mytologien, der kom til at præge deres arbejder, men derimod interessen for det lokale samfunds konkrete historie. Deres sognehistorier opnåede stor popularitet i deres egne kredse, men blev mødt med skarp kritik af samtidens faghistorikere, der på ingen måde havde øje for lokalsamfundets historiske relevans.⁵ Men selv om amatørhistorikerne gjorde bonden til historiens genstand, førte det hos de fleste ikke til en ændret opfattelse af bondestandens historie. Det var stadig skildringen af bondens hårde lod under herremandens regimente, der stod i centrum.⁶ Bonden var nok blevet historisk interessant, men han blev stadig ikke opfattet som et selvstændigt tænkende og handlende individ, hvis egne institutioner kunne være interessante.

Et sådant opgør med det Allen'ske historiesyn blev derimod foretaget af den fremtrædende lokalhistoriker, Askov-læreren *Poul Bjerge*. Sammen med en anden højskolemand, *Poul Hansen* undersøgte han tre konkrete hoverikonflikter og viste, at bønderne ikke var helt underkuede, men godt kunne være »ubøjelige og stridige«.⁷ Det var et kraftfuldt indlæg mod den »officielle« historieskrivnings bondeopfattelse, og blev for Poul Bjerge udgangspunktet for, at han som den første for alvor vendte opmærksomheden mod bøndernes interne forhold. Han begyndte at indsamle gamle landsbylove og udgav i perioden 1904–32 de fire første bind af værket »Danske Vider og Vedtægter«.⁸ Efter hans død blev udgivelsen overtaget af *Aug. F. Schmidt*.⁹ Værket blev stærkt kritiseret af faghistorikere, der påpegede, at det var præget af usystematisk kildeindsamling, unøjagtig tekstgengivelse, manglende baggrundsforskning, dårligt noteapparat og uoverskuelig opbygning.¹⁰ Kritikken var så alvorlig, at værket i dag må siges at være problematisk at bruge.

Det blev inden for den hurtigt voksende lokalhistoriske tra-

dition arbejdet med at indsamle og udgive vider og vedtægter fortsatte. Op gennem 1900-tallet blev der i sognehistorier og amtshistoriske årbøger løbende publiceret nyfundne bylove. Emnet blev ikke fulgt op i den faghistoriske forskning. Den faglige orientering inden for landbohistorien, der for alvor fik en fremtrædende placering fra slutningen af 1930'erne, gik en anden vej. *Skrubbeltrang*, hvis kildebrug blev normgivende, brugte ganske vist lokale, og ikke centrale, kilder, men det var hovedsagelig kvantitativt materiale, han brugte,¹¹ og hverken hans eller de følgende års landbohistoriske disputatser pegede mod en interesse for landsbysamfundenes indre forhold.¹² De gamle driftsformer derimod blev genstand for stadig flere studier, i første omgang dog inspireret af og i samarbejde med andre forskningsgrene.¹³ Undersøgelserne medførte efterhånden en ny forståelse for det uudskiftede landbrugs rationalitet og tilpasning til det naturlige miljø, og dermed et opgør med historikerverdenens traditionelle opfattelse af dets uduelighed.¹⁴

Den faglige forskning i landsbyfællesskabets forhold skete i stedet for indenfor retshistorien¹⁵ og kulturhistorien.¹⁶ Først i 1980'erne blev emnet for alvor taget op i historikerkredse.¹⁷ Denne nyorientering hang sammen med en række nye linjer i historieforskningen generelt. Lokalhistorisk forskning blev legitim i løbet af 1970'erne, Poul Bjerges historieopfattelse blev »lukket ind« på universitetet,¹⁸ og dagliglivets historie blev opdyrket. Endelig havde Thorkild Kjærgaards påstand, om at hovedmodsatningen i 1700-tallet ikke gik mellem herremænd og bønder, men derimod mellem gårdmænd og landsbyens lavere sociale lag, sikkert også betydning.¹⁹

Forskningshistorien

Poul Bjerger og »Danske Vider og Vedtægter«: Den stærke og selvstændige bonde

Som nævnt var *Poul Bjerger* den første, der for alvor interesserede sig for bøndernes interne forhold og indsamlede og udgav landsbyvedtægter. Han gjorde sig på forhånd meget få overvejelser om, hvordan opgaven skulle gribes an, og det kom givetvis bag på ham, at der var tale om et så stort og spredt

Poul Bjerge (1853–1931), bibliotekar og lærer på Askov Højskole, lokal- og kulturhistoriker. Bjergeres historiske forfatterskab kom til at forme sig som et opgør med den almindelige opfattelse, at fortidens bønder havde været totalt underkuede, sløve og fuldstændig uvidende om samfundsmæssige og politiske forhold. Som konsekvens af et historiesyn, der også gjorde bøndernes egne institutioner interessante, udgav han i perioden 1904–32 de fire første bind af »Danske Vider og Vedtægter«. Foto ca. 1913, Det kongelige Bibliotek.

kildemateriale. Han fik sit materiale fra mange steder. Til første bind gennemgik han dels en række private samlinger på Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket, dels rejste han rundt på Fyn og Bornholm, hvor rester af den gamle oldermandsinstitution stadig eksisterede.²⁰ Indsamlingen til andet bind blev foretaget af værket's medudgiver, *Thyge J. Söegaard* på Landsarkivet i Viborg. Han undersøgte især købstadsarkiverne, men gennemgik også en del tingbøger. Materialet til tredje og fjerde bind fik Bjerge dels fra trykt litteratur, dels ved at folk rundt om i landet indsendte oplysninger eller afskrifter til ham. De ligger nu samlet i Dansk Folkemindedsamling (DFS 1906/50¹).

Bjerge gjorde aldrig rede for sine udvælgelseskriterier, og det er svært at undersøge på grund af hans usystematiske eftersøgning. Det ser dog ud til, at der skete en ændring i hans opfattelse undervejs i udgivelsen. Alle vedtægterne i første bind er egentlige bylove, der behandler alle de traditionelle emner. På landsarkivet i Odense havde han i tingbøger fundet en del mellembys vedtægter, som han imidlertid nøjedes med at referere fordi de »kun angik gærder, fællede, græsning, og den slags«.²¹ Söegaards materiale i andet bind var af en noget anden karakter: Der var medtaget korte vedtægter i deres fulde ordlyd,²² brudstykker af længere – ukendte – vedtægter²³ og vedtægter, der ikke omhandlede landbrug, men fiskeri.²⁴ Også materialet i tredje og fjerde bind var ændret i forhold til første bind. Bjerge medtog her som noget nyt en vedtægt for et lav for karlene under herregården Rønnehave på Als 1754,²⁵ og Egeskov Husmandslov før 1805²⁶ der var nedskrevet efter mundtlig tradition. Egeskov ligger på Sydfyn, hvor han fik indsamlet meget materiale under sit arbejde med første bind. Sandsynligvis stammede kendskabet til den fra den tid, men han fandt det åbenbart først senere berettiget at tage den med i udgivelsen. Endelig skal nævnes, at han først i tredje bind trykte en vedtægt, der udelukkende indeholdt bestemmelser om forebyggelse mod ildebrand, selvom den lå i en af de samlinger, som han havde gennemgået i forbindelsen med udgivelsen af første bind.²⁷ Forskellen mellem Bjerges og Söegaards vedtægter skal nok blandt andet forklares ved deres forskellige kildemateriale, hvor netop tingbøgerne måske fremviste et mere broget billede, men det kunne altså se ud til,

at Poul Bjerger selv blev mere fleksibel i sine krav til vedtægternes indhold i løbet af udgivelsen.

Poul Bjergeres indfaldsvinkel til at beskæftige sig med landsbylovene var lidt bagvendt. Hans oprindelige formål var at gå videre med den undersøgelse af forholdet mellem bønder og herremænd, han havde startet sammen med Povl Hansen. Det viste sig imidlertid ikke at kunne lade sig gøre. Herremændens dominans havde simpelthen ikke været så stor, at den afspejlede sig i kilderne til landsbyernes indre forhold. Tværtimod viste bylovene sig at være en kilde til bøndernes daglige liv og tankegang, der afslørede et samfund med egne love og et stærkt sammenhold.²⁸

I indledningen til første bind gav Poul Bjerger et kort rids af vedtægternes oprindelse og alder. Han mente, at de alle havde rod i ældgamle tider og gengav retssædvaner, der havde levet blandt folk i mange århundreder. Da man begyndte at skrive dem ned i 1600-tallet, var det udelukkende sket af praktiske grunde og havde ikke medført ændringer i indholdet. Dette underbyggede han med citater fra forskellige vedtægters indledningsord om fornyelse eller sammenskrivning af forfædres ret.²⁹ Trods det øgede pres fra herremænd op gennem tiden opretholdt bondesamfundet en ret udstrakt grad af autonomi i bystyresager langt op i tiden, og det var præget af en indre demokratisk og harmonisk opbygning.³⁰

Bjerger omtalte også to andre typer af vedtægter: »Kancellivedtægterne«, der blev udformet af centraladministrationen til brug for kronens bønder, og »reform-vedtægterne«, der blev skrevet i det 18. årh. af reformivrige personer, fx amtsskrivere og godsejere, og som regel mødt med stor mistro fra bøndernes side.³¹ Bjerger brugte ikke de vedtægter til at vise en udvikling eller forandring i landsbysamfundet, men kun til at vise, hvor forskellige vedtægterne kunne være, og det må siges at stå i direkte modsætning til tesen om alle vedtægters rod i ældgamle tider. Den ændring i hans udvælgelseskriterier, der øjensynlig skete i løbet af udgivelsen, viste sig ikke i hans teorier. En opsummerende artikel fra 1926 lå helt i forlængelse af indledningen fra 1904.

Selv om Bjerger i sit tidligere arbejde havde anvendt kildekritik, brugte han den aldrig på vedtægterne, hvis indhold han ukritisk mente kunne anvendes som direkte kilde til bøndernes hverdagsliv. Det er imidlertid en umulighed ved »kan-

celli-« og »reformvedtægterne«, hvis indhold lige så vel kan være udtryk for ønsketænkning som for realiteter, og også ved de gamle originale bonde-vedtægter er det svært at komme uden om et kildekritisk problem i forbindelse med nedskrivningen.

På trods af at arbejdet med »Danske Vider og Vedtægter« var en konsekvens af det historiesyn, der var kommet til udtryk i hans tidligere arbejde, var resultatet alligevel blevet noget anderledes. Det skyldtes nok, at det var to helt forskellige typer kildemateriale, han var kommet til at arbejde med. I hans undersøgelse af en hoverikonflikt havde den store opgave været at vise, at der i centraladministrationens arkiver fandtes materiale, der belyste forholdet mellem bønder og godsejere, og som gav andre resultater end de almindeligt accepterede. Bylovene derimod kunne bedre bruges til at lave en statisk beskrivelse af landsbyernes interne struktur, og deres udsagn var ikke så entydige, som Bjergerne ønskede at gøre dem til. Derfor måtte han opbygge et nyt teorisæt, som kunne indarbejdes i hans tidligere opfattelse. Hans tanker om landsbysamfundets udvikling kunne meget vel være inspireret af de teorier, som Svend Grundtvig i anden halvdel af 1800-tallet havde lanceret, og som blev det teoretiske grundlag for folke-mindevidenskaben. Han mente, at alle oprindeligt havde levet i et frit og lige bondesamfund. Efterhånden blev det klasseopdelt, men dets kultur levede uforandret videre i almuen i de følgende århundreder. Svend Grundtvig var i hele sit arbejde stærkt inspireret af faderens romantiske historiefilosofi.³² Det var derfor ikke en teori, der var helt fremmed for en Askovlærer, men den lå helt i forlængelse af Allens historiesyn, så Poul Bjergerne havde i sit forsøg på at finde en teori, der passede til hans vedtægter, svigtet sit udgangspunkt. Man kan da også synes, at der er et stort spring fra hoveribonden, der kendte lovgivningen og de politiske magtforhold godt nok til at kunne handle taktisk klogt, til fællesskabsbonden, der hentede sin styrke ved at klynge sig til en gammel kultur, som det øvrige samfund havde bevæget sig væk fra. Men selv om »Danske Vider og Vedtægter« næppe kan bruges som grundlag for den videre forskning, er det alligevel et vigtigt værk, fordi det er udtryk for en dengang ny holdning til, hvad der burde være historiens genstand. Samtidig fik Poul Bjergerne reddet en del vedtægter, der lå rundt omkring hos private, for eftertiden.

Aug. F. Schmidt og »Danske Vider og Vedtægter«: Den lange linie

Da *Aug. F. Schmidt* kom ind i arbejdet med udgivelsen af »Danske Vider og Vedtægter« var han ikke ukendt med emnet. Blandt hans første bøger var »Byhyrder« fra 1928, til-egnet Poul Bjerger. Senere fulgte en lang række bøger, hvor han behandlede andre sider af bylagens funktioner: »Landsbysmeden« 1932, »Bytyr og Byorne« 1934, »Oldermand og bystævne« 1945 m.fl. Hans forfatterskab var meget omfattende. De fleste bøger handlede om den traditionelle bondekulturs skikke, men byggede alle på andres forskningsresultater. »Danske Vider og Vedtægter IV-V« var den eneste af hans udgivelser, der var en kildesamling, baseret på arkivstof.

Femte bind er mere end de tidligere bind præget af sene vedtægter, oprettet efter udskiftning.³³ Det var formentlig et materiale, der hele tiden havde været til stede i rigelig mængde, så man må formode, at han var mere tilbøjelig til at medtage dem end Bjerger. Som noget nyt trykte han vedtægter, der skulle forhindre, at byen blev belastet med for mange innsiddere, jordløse husfolk og omvandrende tiggere.³⁴

I tilslutning til »Danske Vider og Vedtægter« udgav han i 1937: »Studier i Danske Vider og Vedtægter I« og en fortsættelse i 1951. Begge bind havde et indledningskapitel, hvor han gjorde sig nogle metodiske overvejelser. I første bind beskæftigede han sig med vidernes alder og landsbysamfundenes udvikling, hvor hans opfattelse lå helt i forlængelse af Bjergeres.³⁵ I andet bind undersøgte han sammenhængen mellem vedtægterne og Christian V's Danske Lov. Han konkluderede, at Danske Lov ofte havde været lagt til grund for vedtægternes udformning. Han mente dog ikke, at det var fordi centraladministrationen ønskede at blande sig i landsbyens indre forhold, men fordi herregårdsskrivere, ridefogeder og andre, der udarbejdede vedtægterne, fandt det naturligt at bruge Danske Lov, hvor de kunne.³⁶ Tilsyneladende var han ikke opmærksom på, at denne opfattelse var i modstrid med tesen om viderne som udtryk for ældgammel sædvaneret. Senere i bogen kom han noget overraskende frem til, at årsagen til, at der fandtes så relativt få bestemmelser om ransagning efter tyvekoster var, at bønderne (som nu igen var vedtægternes forfattere) ikke ønskede, at der skulle skrives for meget ned om

bylagets rettergang, der ofte var i modstrid med den officielle lovgivning.³⁷

I værket's øvrige kapitler gennemgik Schmidt enkelte sider af landsbylivet og dets skikke efter samme princip, som i mange andre af hans bøger: En kombination af materialet fra »Danske Vider og Vedtægter« med optegnelser fra Evald Tang Kristensens indsamlingsrejser. Vedtægterne brugte han til at undersøge de ældste tider, og den mundtlige tradition til at trække linierne op til det 19. århundrede. Hans bøger bestod af en stadig opremsning af alt kendt materiale om et emne. Han interesserede sig meget for topografiske forskelle, men ikke for tidsmæssige. I stedet blev kontinuiteten understreget. Hans opsummeringer var ofte baseret på et spinkelt materiale og kategoriske indtil det groteske. Fx konkluderede han på grundlag af en Blicher-novelle fra 1839 med usikker lokalisering, og enkelt oplysning fra Bjerager Sogn, at skikken med igangsgilde tydeligvis var almindelig udbredt på egnen nord for Horsens.³⁸

Schmidt gjorde sig ingen metodiske overvejelser. Han brugte vedtægterne som kilde til bøndernes hverdagsliv, selv om både teorien om herregårdens folk som deres forfattere og teorien om, at bønderne undlod at nedskrive de bestemmelser, der gik imod lovgivningen, talte imod det. Han overvejede heller ikke forskellen mellem mundtligt og skriftligt materiale, men kombinerede det smertefrit. Hans store fortjeneste var, at han behandlede mange forskellige sider af landsbylivet, og han forsøgte at trække »en lang linie« i bondekulturens historie. I sammenligning hermed står hans teoretiske afsnit i »Studier i Danske Vider og vedtægter« meget svagt, bl.a. fordi de ikke byggede på det nye materiale, han selv havde fremdraget.

Det 20. århundredes lokalhistorikere: Videre indsamling af kildemateriale

Det blev inden for den stærkt voksende lokalhistoriske tradition og de amtshistoriske samfund det meste af arbejdet med at indsamle og udgive vider og vedtægter fortsatte. Et vigtigt formål med samfundene var udgivelsen af amtshistoriske årbøger, som sammen med sognehistorierne blev væsentlige bi-

drag til lokalhistorien. Begge havde hovedsageligt amatørhistorikere som forfattere.³⁹

De mest benyttede kildegrupper blandt lokalhistorikerne var de registrerende kilder, fx matrikler, skattemandtal og folketællinger.⁴⁰ Der var dog også folk, der gik videre for at fremdrage lokalt stof og benyttede fx godsarkiver og tingbøger, hvor også mange af de nye vedtægter blev fundet. Systematisk gennemgang af en tingbogsserie var en opgave kun få amatørhistorikere gav sig i kast med, og meget af det fundne materiale er da også koncentreret hos få forfattere og få lokaliteter.

Lokalhistorikeren *Alfred Kaae* fik gennem sit arbejde med tingbøger fra Ulfborg/Hind Herreder, Bølling Herred og Timgård Birk, alle i Ringkøbing Amt, kendskab til 15 vedtægter fra det 17. og 18. århundrede, de fleste helt eller delvist overleveret. Deraf kom de seks fra Hee Sogn.⁴¹ En anden flittig lokalhistoriker var *H. K. Kristensen*, som virkede i den vestlige del af Ribe Amt. Her fik han gennem tingbøger kendskab til 11 vedtægter, hvoraf de otte stammede fra to sogne.⁴² I Vester Hanherred i Nordjyllands Amt fandt *Peter Grishauge* syv vedtægter fra perioden 1620–85. Nogen var dog kun kendt af omtale.⁴³ Tidligere havde *A. Sørensen* fundet fem vedtægter sammensteds fra 1700-tallet.⁴⁴

Det kunne dog også være en hel kreds af personer i et lokalområde, der interesserede sig for emnet: I *Sønderjysk Månedsskrift* er der jævnligt blevet publiceret nye vedtægter, altid af forskellige personer. Der var ikke tale om gennemgang af tingbøger. De fleste af vedtægterne var i privateje.⁴⁵ Denne mere brede »folkelige« interesse skyldes måske nok, at nationale forhold har haft større betydning i det område.

Det er ikke tilfældigt at alle eksemplerne er fra Jylland. Ligesom i det øvrige lokalhistoriske arbejde foregik der mest i Vest- og Sydjylland, mens Sjælland og Lolland-Falster så at sige ikke præsterede noget. Det sætter os i dag i den underlige situation, at vi kender betydelig flere vedtægter fra det Vestjylland, hvor landsbyfællesskabet altid er blevet anset for mindst udbredt. Sjælland, hvor jordfællesskabet og dermed landsbyfællesskabet er blevet anset for mest udbredt og bindende, er derimod nærmest »terra incognita«.

De lokalhistoriske litteratur er ofte blevet karakteriseret ved den stærke emneopdeling, styret af de kilder, der er til

rådighed, samt ophobningen af materiale, ofte gengivet ukommenteret i sin fulde udstrækning. Det samme gjorde sig selvfølgelig gældende i behandlingen af vedtægter og fællesskab. Mange af de nye vedtægter blev gengivet i deres fulde længde, kun med de nødvendige ordforklaringer som ledsagende kommentar. Eventuelt kunne forfatteren fremhæve bestemmelser, der i dag synes kuriøse, såsom regler for helligdagsholdelse og forbud mod banden og sværger. Det teknisk udviklede og i dag svært forståelige jordfællesskab var som regel ikke genstand for større interesse. Tit var en ukommenteret gengivelse af vedtægternes afsnit om markforhold, sammen med matriklernes lange opremsninger af marknavne, den eneste forklaring læseren fik.⁴⁶ Hvor der ikke var en vedtægt til rådighed blev jordfællesskabet – om overhovedet – ofte først nævnt som indledning til udskiftningsafsnittets gengivelse af udskiftningsforretninger og -kort.⁴⁷ »Danske Vider og Vedtægter« blev tilsyneladende ikke kendt vidt og bredt i lokalhistoriske kredse. En del sognehistorier medtog relevante vedtægter fra værket, men der er også flere eksempler på, at de ikke er brugt.⁴⁸

Indre modsætninger i sognet blev koncentreret om forholdet mellem fæstebonde og herremand: Da Alfred Kaae i 1965 skrev en bog, hvor han opsummerede sit arbejde med tingbøger, blev titlen: »Vestjyske godsejere og deres bønder...«. Når modsætninger mellem bønder blev nævnt, blev de så at sige aldrig opfattet som udtryk for sociale modsætninger i landsbyen, men derimod som personstridigheder, evt forårsaget af den udbredte druk.⁴⁹ Landsbyen kunne også simpelt hen blive beskrevet som stedet, hvor man »holdt sammen i godt og ondt, næsten som en stor familie«.⁵⁰ Ofte blev det egalitære og personundertrykkende dog fremhævet i sammenligning med den senere udskiftnings resultater. Fx kunne landsbyen blive beskrevet som »et udpræget kommunistisk samfund«, en betegnelse, der næppe var rosende ment i 1948.⁵¹

Der findes eksempler på en mere udførlig indsamling og behandling af vider og vedtægter under et historisk amtssamfund. I 1977 udsendte *Hans Henrik Jacobsen* en bog med seks hidtil ukendte fynske bylove, og den resterende del af en tidligere udgivet.⁵² Vedtægterne blev ikke kun gengivet; hele den første halvdel af bogen blev brugt til at forklare og sammenligne vedtægternes bestemmelser. Dermed var der givet bedre

mulighed for andre fynske lokalhistorikere til at analysere nyfundne vedtægters konkrete baggrund og tilblivelse.⁵³ Sammen med den nyorientering, der til dels er sket indenfor sognehistorierne i 1980'erne, hvor det er livssammenhængene og hverdagslivet, der er i centrum,⁵⁴ kunne denne form for arbejde med landsbyvedtægterne pege mod en ny og anderledes interesse for emnet i den lokalhistoriske litteratur.

Anvendelse af vedtægter som kildemateriale

Kildematerialet i »Danske Vider og Vedtægter« blev kun brugt i ganske få historiske undersøgelser. Det skyldtes formentlig både den manglende interesse for emnet, og den alvorlige kritik, der var blevet rejst mod værket.

I 1935 udgav *J. O. Bro Jørgensen* »Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. århundrede.«. Her behandlede han i indledningsafsnittet bl.a. vedtægternes bestemmelser om pligt til gensidig hjælp til genopbygning af gårde efter ildebrand. Han mente, at det oprindeligt havde været et slægt-sanliggende, men var senere blevet overtaget af landsbyerne.⁵⁵ På grund af den nedgang i bøndernes retlige og økonomiske stilling, der var startet i det 13. århundrede mistede bondebefolkningen efterhånden lysten og muligheden for at opretholde et gensidigt forpligtende hjælpesystem. I stedet trådte dels almissegivning, dels overtog godset organiseringen af hjælpen: I hoverireglementerne blev det pålagt bønderne godsvis at yde arbejdshjælp til den nødstedte, mens godsejeren ydede materialerne.⁵⁶ Bøndernes gensidig forpligtende hjælp var altså et system på retur, da vedtægterne blev nedskrevet. Selvom det var godsejernes øgede magt, der var årsag til ændringen, så Bro Jørgensen ingen modsætninger mellem de forskellige hjælpesystemer. Han mente nærmest, at godsejeren overtog forpligtelserne, da bønderne ikke selv længere følte sig motiveret til at opretholde det. Spørgsmålet er imidlertid om en sådan konklusion kan holde for en nærmere undersøgelse.

I 1939 skrev *Albert Olsen* en artikel: »Samtidens syn på den stavnsbundne danske bonde«. Heri brugte han indledningsvis landsbyvedtægterne til at vurdere, hvordan det kulturelle stadi hos 1700-tallets bønder rent faktisk var. Han mente at kunne se, at bondestanden som helhed var præget af en primitivitet, der dog var noget mindre på Fyn og Sjælland. Den gav

sig udtryk i druk og slagsmål på gadestævnet samt en smålighed, der gjorde, at fællesskabet lagde en spændetrøje om det enkelte individ, der var langt strammere end driftfællesskabet nødvendigvis gjorde.⁵⁷ På grund af det hårde pres fra godset var skellene i landsbysamfundet udjævnet og den indbyrdes solidaritet stor. Også de omvandrende tiggere tog man sig af – først og fremmest de indensogns – men også de andre.⁵⁸ Albert Olsen lavede ikke en kildekritisk vurdering af sit materiale, men tog dets udsagn for pålydende – ligesom andre før ham.

For både Bro Jørgensen og Albert Olsen gjaldt, at de kun brugte vedtægterne til at belyse mindre problemfelter, der var perifere i forhold til hovedundersøgelsen. Begges historiesyn lå i forlængelse af Allens, og ingen af dem brugte materialet i Poul Bjerges »ånd«. Tværtimod konkluderede Albert Olsen stik modsat.

Denne manglende interesse for landsbyfællesskab og -vedtægter afspejlede sig også i de studerendes specialeafhandlinger. Før denne artikels forfatter har kun en enkelt på Københavns Universitet valgt at skrive om emnet. I 1950 undersøgte *Ole Højrup* de fynske vedtægters indbyrdes slægtskab og afhængighed af rigslovgivningen ved at sammenligne de sproglige formuleringer. Hans konklusion var, at der i udpræget grad blev brugt afskrifter af andre vedtægter, eventuelt tillempet byens forhold. Dette, mente han, gjorde vedtægterne til en meget dårlig kilde til lokale forhold.⁵⁹ Som grundlag anvendte han »Danske Vider og Vedtægter«. Først efter undersøgelsens afslutning blev han klar over, at værket var så dårligt, at det var problematisk at bruge til en kildekritisk undersøgelse.⁶⁰

Poul Meyer: Det foranderlige landsbyfællesskab

Emnets retshistoriske aspekter blev behandlet i *Poul Meyers* disputats fra 1949: »Danske Bylag«, som stadig er det ubestridte hovedværk. Hans formål var at undersøge landsbyens indre retsforhold, dvs bylaget og dets organisation set i relation til jordfællesskabet.⁶¹ Undersøgelsen byggede han på retskilder. Foruden materialet fra »Danske Vider og Vedtægter« fandt han selv 255 vedtægter fra Skåne.⁶² Desuden inddrog han et meget stort tingbogsmateriale fra hele landet.

Poul Meyer mente, at bystyret oprindeligt havde været tem-

meligt omfattende, men allerede i 1200-tallet var det blevet betydeligt indskrænket.⁶³ Lovmæssigt beholdt det i de følgende århundreder nogenlunde den samme grad af selvstyre, men på grund af herremandens stadig mere aktive tilsyn, forsvandt den sidste rest reelt i løbet af 1700-tallet.⁶⁴ Med en sådan opfattelse tilsluttede Poul Meyer sig den Allen'ske udviklingslinje i bondestandens historie. Derimod mente han ikke, at landsbyvedtægterne udelukkende afspejlede gamle uforandrede retssædvaner. De viste også udvikling og forandring i bystyret. Medvirkende til at skabe et sådant mere nuanceret billede var utvivlsomt det store kildemateriale, han gennemgik. Vigtig var imidlertid også hans indfaldsvinkel. I opposition til tidligere forskere ønskede han at undersøge fællesskabet indefra, set gennem bymandens øjne og på baggrund af hans daglige problemer.⁶⁵

Blandt de ændringer, han fandt, var bl.a. organiseringen af bystyret, hvor older mænd og andre faste hverv først blev indført efter 1500.⁶⁶ De fleste ændringer fandt han dog i jordfællesskabet, som var bylagets væsentligste beslutningsområde. Driftfællesskabet var oprindeligt meget løst og præget af frivillighed, men det blev efterhånden mere og mere omfattende, og i 1600-tallet var det flere steder præget af en egentlig dyrkningstvung uden mulighed for at indhegne jordstykker for sig selv eller for at ophæve mellembys fællesskaber, når de en gang var etableret.⁶⁷ Ligeledes mente han, at et egentlig landskifte med mange små agre fordelt over bymarken først opstod i 1400–1500-tallet.⁶⁸ Denne sidste opfattelse er senere blevet imødegået.⁶⁹ Ingen af ændringerne havde dog betydning for de grundlæggende forhold i bystyret, der *stort set* var uforandret gennem tiden.⁷⁰

Poul Meyer var mere opmærksom på husmændenes manglende medbestemmelsesret end tidligere forfattere.⁷¹ Forholdet gårdmændene indbyrdes opfattede han som præget af demokratisk ligestilling,⁷² men ligesom gårdmændene kunne binde husmændene, kunne flertallet blandt gårdmændene binde mindretallet. Det var en nødvendighed for at kunne få jordfællesskabet til at fungere.⁷³

Poul Meyer var klar over de problemer, der var knyttet til brugen af vedtægter som kilde til bylagets daglige liv, fordi de kunne være udtryk for en idealtilstand, forfattet af præst eller ridefoged. Derfor inddrog han også tingbøgernes retssager.⁷⁴

Desværre gik han ikke ind i en nærmere undersøgelse af de enkelte vedtægter og deres baggrund, men skar dem alle over en kam. Desuden brugte han alligevel enkelte steder vedtægternes bestemmelser til at beskrive den reelle retstilstand, også uden at kunne underbygge det med tingbogsreferater – fx i spørgsmålet om oldermandens ansvar over for bylaget.⁷⁵ Poul Meyer kendte tilsyneladende heller ikke den kritik, der var rejst mod »Danske Vider og Vedtægter«, men brugte både tekstgengivelsen og de supplerende oplysninger ukritisk. Det er dog ikke en mangel, der for alvor rækker ved værkets store fortjeneste. Det er stadig det eneste, hvor der er lavet en dybtgående og landsdækkende undersøgelse af bylagets funktion og virke på basis af et meget omfattende kildemateriale.

Joan Rockwell: Eksempel på en anden indfaldsvinkel

I 1974 skrev *Joan Rockwell*, lektor i sociologi ved Reading Universitetet, en artikel: »The Danish Peasant Village«. Hun brugte som kildemateriale E. Tang Christensens indsamlede erindringsmateriale om jysk almueliv, som også Aug. F. Schmidt havde brugt i sine bøger om landsbyer og bylag. I modsætning til Schmidt nøjedes Rockwell ikke med at registrere de forskellige fænomeners udbredelse og variationer, men brugte materialet til en egentlig analyse af sociale og økonomiske sammenhænge i landsbylivet. Hun var klar over, at de oplysninger, som Tang Christensen fik ved sine interviews, var gennemtrængt af fortællerens ideologi. Alligevel mente hun, at man ud fra materialet kunne rekonstruere den gamle landsby.⁷⁶ Det er en metode, som senere i en anden sammenhæng er blevet voldsomt kritiseret ud fra en traditionel kildekritisk historikerholdning.⁷⁷ Alligevel er det slående, at hun fik et helt andet billede frem af landsbyen end de forfattere, der brugte de traditionelle skriftlige kilder: Landsbyvedtægter og retssager i tingbøger. Man havde nok været opmærksom på, at kun gårdmændene havde stemmeret på bystævnet, men det havde ikke været muligt at studere landsbyens andre grupper: husmænd, indsiddere, tjenestefolk, kvinder, børn m. fl. og deres del i det fælles landsbyliv. Tang Christensen indsamlede derimod det meste af sit materiale hos de fattigste personer, han kunne finde. Som folkemindeforsker mente han, at netop de sad inde med det stabile bondesam-

funds »lange hukommelse«. ⁷⁸ Ved at bruge dette materiale fik hun derfor mulighed for at beskrive landsbyens mange forskellige sociale lag og deres vilkår. Hun opfattede landsbyen som et arbejdsfællesskab, der byggede på udveksling af arbejdskraft og med arbejdsgildet som kærnepunktet i at få denne udveksling til at fungere. ⁷⁹ På trods af indbyrdes modsætninger i landsbyen, mente hun alligevel at landsbyen samlet værnedede om sine interesser overfor andre landsbyer og godsejeren. ⁸⁰

1980'erne: Nye meninger om gamle dogmer

I begyndelsen af 1980'erne blev Poul Bjergeres historieopfattelse »lukket ind« på universitetet af *Claus Bjørn*. I bogen »Bonde Herremand Konge« fra 1981 så han på bøndernes holdning til deres overordnede og deres politiske forestillingsverden og handlen. ⁸¹ Ligesom Poul Bjerger mente han, at 1700-tallets bønder var bevidste, aktive og i stand til at varetage deres egne interesser. I bogen beskæftigede Claus Bjørn sig ikke direkte med landsbyernes interne forhold, men han kom alligevel til at berøre emnet i kraft af det kildemateriale, han arbejdede med. Ved at gennemgå en lang række sager, hvor der havde været konflikt mellem bønderne og deres overordnede, kunne han se, at landsbyens traditionelle institutioner (sammenkalden ved at tude i byhorn, bystævnemøder, penge- eller ølbøder som straf ved overtrædelse af fælles beslutninger) trådte i funktion, også når det gjaldt om at beskytte landsbyen mod udefrakommende eller forsøge at rejse en bondepolitisk aktivitet ⁸². Det var altså muligt at finde det, som Poul Bjerger søgte, også uden at gøre landsbyfællesskabet til et relik, men derimod ved at se det som et redskab, bønderne brugte aktivt og tilpasset nye vilkår.

I 1983 udgav Landbohistorisk Selskab fæstebonden Søren Pedersens erindringer fra den vestsjællandske landsby Havrebjerg i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Hovedforskellen på tiden før og efter landboreformerne er tit blevet karakteriseret ved fællesskabets tryghed overfor den efterfølgende tids individuelle kamp for stadig bedre vilkår. På baggrund af Søren Pedersens beskrivelse vurderede etnologen *Karen Schousboe* imidlertid i forordet, at der dybest set ikke var tale om de store mentale forskelle. ⁸³ En af de muligheder

en bonde havde for at kompensere for en hårdhændet godspolitik med høje hoverikrav, var ved at hævde sig selv og sine rettigheder til agerjord, eng m.m. indenfor landsbyfællesskabet. Derfor var selvhævdelsen og modsætningerne mellem de enkelte gårdmænd vigtigere end den kollektive fællesskabsfølelse, også før landboreformerne.⁸⁴ Karen Schousboes indlæg var vigtigt, ikke kun fordi det gjorde op med et gammelt dogme, men også fordi hun viste, at 1700-tallets landsbyfællesskab ikke kun var betinget af gamle sædvaner, men også af konkrete forhold. Samtidig viste hun, at landsbysamfundet var præget af modsætninger mellem de enkelte gårdmænd.

Samme år blev emnet også behandlet af *Lotte Dombernowsky* med udgangspunkt i Kværndrup bylov fra 1706, som tidligere var trykt i »Danske Vider og Vedtægter«.⁸⁵ Hun ønskede at undersøge, om landsbyvedtægterne var et sæt regler, udarbejdet en gang for alle og med usvækket gyldighed frem til landsbyfællesskabet blev opløst, eller om landsbyen, hvor isoleret den end var, alligevel af og til var nødt til at tilpasse sig nye forhold udefra, fx andre landsbyer gennem vangelag og regeringens forordninger, der blev stadig rigeligere op gennem 1700-tallet.⁸⁶ Foruden byloven medtog hun blandt andet de andre papirer, der lå i byskrinet. De bestod af aftaler, overenskomster, domme m.m., der hovedsageligt var resultat af Kværndrups stridigheder med præst og nabolandsbyer.⁸⁷ Hendes formål var at vise, at det ikke var muligt at forstå vedtægtens bestemmelser, med mindre man inddrog dem og opfattede dem som en slags tillægsbestemmelser.⁸⁸ Artiklen var ment som et opgør med udgivelsesprincipperne for »Danske Vider og Vedtægter«, der jo netop kun havde gengivet byloven.⁸⁹ I afslutningen på artiklen spurgte Lotte Dombernowsky, hvad der skete med landsbyvedtægten efter udskiftningen.⁹⁰ Det spørgsmål vendte hun tilbage til i forbindelse med en undersøgelse af retsopfattelsen hos landalmuen, hovedsageligt baseret på arkiverne fra de danske forligskommissioner.⁹¹ Hendes undersøgelse viste, at der ikke var tale om et markant brud med de gamle institutioner fra den ene dag til den anden. I stedet for blev de efterhånden opgivet som tidsvarende og afløst af nye former for samarbejde, fx private aftaler, der kun implicerede de direkte berørte parter.⁹²

Den mulighed, der lå i at undersøge forandringer i de byer, hvor der fandtes flere vedtægter fra forskellige tider, blev

taget op af *Birgit Løgstrup* i en undersøgelse af de to byer Ørsted og Voer i Århus Amt.⁹³ Hun påviste, at den udelukkelse af husmændene fra græsningsfællesskabet, som historikere hidtil havde henlagt til udskiftningstiden, i virkeligheden var en proces, der var startet meget tidligere i 1700-tallet med godsejernes støtte. Årsagen, mente hun, skulle findes i befolkningsforøgelsen og den dermed forbundne kamp om de givne naturressourcer.⁹⁴ I sin konklusion understregede *Birgit Løgstrup*, at det var vigtigt ikke udelukkende at bedømme landsbyfællesskabet i lyset af den landbrugsmæssige eksplosion, som fandt sted efter udskiftningen. I stedet for burde det undersøges ud fra sine egne forudsætninger, som et fælles instrument til at udnytte de givne naturressourcer på den bedste måde.⁹⁵

I 1983 besluttede Landbohistorisk Selskab at undersøge mulighederne for en øget forskning i vider og vedtægter. Det resulterede blandt andet i et projekt i Ribe Amt, der skulle vise, hvor mange vedtægter en gennemsøgning af lokalhistoriske publikationer og relevante arkiver kunne fremdrage. På baggrund af det fundne materiale konkluderede *Grethe Carls-lund Petersen* bl.a., at fællesskabet i det vestlige Jylland var langt mere udbredt og langt dybere rodfæstet i det sociale og kulturelle liv, end man hidtil havde antaget.⁹⁶ Hun mente ikke, at man kunne gå ud fra, at de nedskrevne vedtægter fra 1600- og 1700-tallet blot var en videreførelse af ældre mundtlige overenskomster, selv om de nok kunne indeholde visse ens elementer. De skriftlige vedtægter, mente hun, skulle ses i sammenhæng med agrarkrisen i 1300-1400-tallet, hvis resultat blev et fællesskabssystem med gårde af relativ ens størrelse. I denne forbindelse blev vider og vedtægter til, som et led i bøndernes egen magtbefæstelse overfor godsejer og andre sociale grupper i lokalsamfundet.⁹⁷ *Grethe Carls-lund Petersen*'s bidrag er væsentligt, fordi det som det eneste i 1980'ernes nyorientering primært så på etableringsfasen. Hendes tese om årsagen til vedtægternes nedskrivning holder dog næppe. Opbruddet i bryde-gårdsædesystemet og indførelsen af det jævnt store fæstegårdssystem var stort set overstået i 1400-tallet.⁹⁸ De ældste landsbyvedtægter er først fra anden halvdel af 1500-tallet⁹⁹. Tidsforskellen mellem de to begivenheder må siges at være for stor til at sandsynliggøre en direkte sammenhæng.

1980'ernes forskning har vist, at i de mange århundreder

landsbyfællesskabet eksisterede, var det ikke kun præget af stilstand og kontinuitet, men også af udvikling og forandring. Til gengæld var der heller ikke tale om et fuldstændigt brud med den gamle tænke- og væremåde, i samme øjeblik udskiftningen havde brudt den gamle fysiske struktur op. Dermed var der for alvor taget skridt til en nyvurdering af landsbyfællesskabet og -vedtægter.

Præsentation af landsbyfællesskabet og landsbyvedtægterne

Landsbyfællesskab

Fra bronzealderens store slægtshuse gik man i jernalderen over til små familiehuse samlet i landsbyer.¹⁰⁰ Denne bebyggelsesform blev dominerende indtil udskiftningen og udflytningen brød landsbyerne op igen. Selv om husstanden var den grundlæggende enhed bestod der indenfor landsbyerne i hele perioden en vis grad af samarbejde og samvær. De forskellige sociale og aldersmæssige grupper var delt op i en række lag, der hver især organiserede forskellige former for fælles gilder, fx gårdmændenes, ungdommens og børnenes lag.¹⁰¹

Gårdmændene, der var overhoveder for gårdbrugenens jorddyrkning, organiserede i deres lag ikke blot indbyrdes socialt samvær i forbindelse med højtider, familiebegivenheder o.lign., men også det nødvendige samarbejde i landbrugsarbejdet. Dette samarbejde var baseret på det såkaldte jord- eller dyrkningsfællesskab, der varierede i landets forskellige egne og gennem tiden. Gennemgående kendetegn var:

- 1) hver gård havde en påviselig og specifik del af byens fælles agerjord til rådighed. Disse agre blev dyrket individuelt på den enkelte bondes eget ansvar og risiko.
- 2) Landbrugsjorden var samlet i store marker, kaldet vange eller tægter, hvor hver gård havde en eller flere agre. Mellem vangene var der hegn.
- 3) Overdrev, fælled og andre ressourcer udenfor bymarken, samt græsningen efter høst på bymarken var ikke delt op, men var en fælles ret, hvori gårdene havde ideelle andele.¹⁰²

Åar
1780.

Avis
Første

Nummer
I.

Bønder.
Afgang.

Hvortledes Bønder kan finde Skatte
i Jorden.

Det har tilføen været et Vundheld, sa endog troet, ligesom Bønder og Almuen, at naar en Bønde blev lardet's velstand af Gud ved sin Klid og Skat. Men det var kun domme og sketladne Bønder, som brugte dette Vundheld, for at rekrfordigere sig for andre og for deres egen Sanvittighed. Min doende Bønde gav sin Søn det bedste Raad og Anviisning, hvortledes han kunde finde en Skat i Jorden. "Min Søn! saade han: naar jeg nu er død, saa skal du grave i Minhergrat, saa skal du finde en stor Skat, som laaer derudi." Faderen døde, og Sønnen aravde hele Minhergrat op, og skottede og omloede hver Minialk, for at finde Skatten, men fandt ingen. Dog sit han i de folende Aaringer loadon en rig Hest, af han blev en velholden Mand, og erkendte da, hvad hans Faders hørde ment med den Skat, han skulde finde, naar han gravede, nemlig at han skulde bearbejde og tilrede sin Jord med Klid, saa vilde dens Afsæde betale ham tiendelig forer.

En Bønde, som vil rigtig byrde sin Agerjord, behøver ikke at arave efter gamle Skatte. Men han maae være en god Mandstæder. Desom en Bønde ikke kunde finde Afsæden af sine, end der, som Derissheden paatager ham, saa kunde han let besidde den; men han har endnu andre,

som salde ham besværligere. Dovenfald gjør ofte hans Arbejde dobbelt; hans Forsæntelighed gjør det tredobbel, og hans Daarlighed firedobbel. Men Gud hjælper enhver Bønde, som vil hjælpe sig selv. —

Lehianna forklarer nødvendigt Bøndens Tid, i det den skaffer det. Den er som Kull paa Jernet, det angiver det meer end Arbejdets Stid. Jo meer man bruger en Ager, jo blantere bliver den. Den Bønde, som vil leve længe, maae ikke bortbrødt sin Tid; thi den er det Ton, hvoraf livet er sammensat. Naar Bønden sover, sanger Naeren hans Høns og Gæs. Alting er tungt for Dovenfald, men Klid gjør alting let. Hvo som Naar sig sig op, maae løbe hele Dagen, og finder dog neppe om Aftenen det, som han behøver til Mad, vee. Dovenfald gaar saa langsomt, at Almod snart kan indbente den. Men løstlig er den Bønde, som deler sit Arbejde saaledes, at Arbejdet ikke skal drive ham. At gaade betemlig til Sengs og Naar tidlig op igjen, det gjør Bønden frisk og rig. —

Naar Bønden arbejder troelig, saa mangler han aldrig Brød; thi Havnaxen tager sin egen nem Vidnet til den Arbejdsmenne, men ind i Hullet ser den ikke komme. Det kommer heller ingen Kræver ind i hans Stue; thi den Krætte betaler sin Hæid, men den, som senger Dønsene i Thøder, formæder den. Arbejdsmænd er Løfrens, Modet; og Gud velbesner og belønner, det

Hostscener fra hovedgårdsmarker og landskabsmalerier med gårde var de mest yndede motiver med bønder fra 1700-tallet. Datidens billedkunstnere så ikke og interesserede sig ikke for dagliglivet i landsbyerne. En undtagelse er dette avishoved, der forestiller møde i et bylag. Formålet med Avis for Bønder var at delagtiggøre bønderne i de mange nye forslag til driftsmæssige forbedringer. Avisen var således et produkt af selv samme reformbevægelse, som startede udskiftningen og dermed gjorde bylaget overflødigt. Det kongelige Bibliotek.

Dette dyrkningsfællesskab var man tvunget til at være med i. Oprindeligt kunne man indhegne sine agre for sig selv, men efterhånden som presset på ressourcerne øgedes blev det for-

budt og i hvert fald fra 1500-tallet skulle man have tilladelse fra de andre bymænd og lodsejeren. Det skete kun i meget begrænset omfang.¹⁰³

På trods af den individuelle dyrkning nødvendiggjorde ageropsplitningen, at gårdmændene var enige om, *hvad* der skulle dyrkes i de enkelte marker; afgrøderne vekslede dog som regel i markerne i et fast mønster. Det mest udbredte dyrknings-system var trevangsbruget, hvor de tre vange blev dyrket i rotationen rug-byg-fælled. Også *hvornår* de forskellige landbrugsarbejder skulle foregå, var det nødvendigt at være enige om, dels for at man ikke skulle trampe rundt i hinandens nysåede marker, dels for at man kunne få fjernet hegnene mellem vangene og få sendt dyrene på græsning på de høstede marker. Opsætning og vedligeholdelse af hegnene var en meget stor og vigtig arbejdsopgave i fællesskabet. Hegnene skulle beskytte afgrøderne mod de græssende dyr (markfred). Gårdmændene skulle enes om, hvornår gærdene skulle være lukkede, og om hvor stor en del af gærdet den enkelte skulle opføre og holde vedlige. Tidspunkterne vekslede fra by til by, men lovgivningens retningslinjer var 11. november for vintersæden (rug) og 1. maj for vårsæden (byg). Gærdene skulle blive stående til 29. september med mindre alle var færdige med at høste inden.¹⁰⁴

En anden vigtig side ved dyrkningsfællesskabet var fordelingen af de fælles ressourcer. Navnlig fordelingen af græsning var central, fordi der i senmiddelalderen opstod en generel græsningsmangel på grund af en stadig opdyrkning af overdrevene.¹⁰⁵ Endelig holdt gårdmændene i de fleste byer fælles bytyr og byorne. Også ansættelse af hyrder til at se efter de græssende dyr og smed til at sko heste o.lign. var et fælles anliggende.¹⁰⁶ Nogle arbejdsprocesser var omfattet af en vis grad af arbejdsfællesskab, fx udagning af møg og klining af huse. Disse fællesarbejder blev som regel udført som et arbejds-gilde, hvor der blev givet mad og drikkevarer til en fest bagefter som tak for arbejdsindsatsen.¹⁰⁷ I områder, hvor der blev drevet fiskeri eller sælfangst som bierhverv, var også dette underlagt en vis grad af samarbejde.¹⁰⁸

Vigtigt for gårdmændene var også den hjælp de var forpligtet til at yde hinanden i nødstilfælde. Pligten til gensidig hjælp var ikke udtryk for medlidenhed, men for et ønske om at skaffe sig selv en moralsk ret til samme hjælp. Der blev ikke

ydet fuldstændig erstatning, kun bidrag, formentlig for ikke at belaste de andre gårdmænd for hårdt. Det var en forudsætning, at den, der blev hjulpet, kunne komme på fode igen. Det drejede sig først og fremmest om arbejdshjælp til syge byfæller i så- og høsttiden og om genopbygningshjælp til nedbrændte gårde, både som arbejds- og materialeydelse. Næsten ukendt var derimod »kvægforsikring«, selvom en gårdmand nok kunne blive ramt hårdt, hvis al hans kvæg døde under en af de mange kvægsygdomepidemier.¹⁰⁹

Gårdmændene – også kaldet bymændene og i Jylland: granterne – var landsbyens økonomiske og politiske elite i kraft af deres position som besiddere af jorden, landsbyens vigtigste produktionsmiddel. Deres beslutninger omfattede også andre af landsbyens fælles sager end de rent landbrugsmæssige, fx skorstenssyn og andre brandforanstaltninger, fattigforsorg, husning af tiggere og antagelse af udenbys tjenestefolk, og bandt også landsbyens andre lag: husmænd, håndværkere, indsiddere, tjenestefolk, kvinder, børn, unge. Gårdmandslaget blev kaldt bylaget, men det hentydede altså til, at det beskæftigede sig med alle byens sager, og ikke til at det omfattede hele byens befolkning.

Bylaget var organiseret med en oldermann eller grandefoged som leder. Han blev valgt for et år af gangen, og som regel gik hvervet på omgang mellem bymændene. Oldermannen kunne have et antal hjælpere, kaldet De fire Mænd, stolsbrødre, skårsmænd, bisiddere m.m. De kunne enten skifte årligt samtidig med oldermannen eller udmeldes til at udføre enkelte hverv, såsom at efterse hegn, ildsteder o.lign.¹¹⁰ Øverste besluttende myndighed var bystævnet, hvor alle bymændene havde møderet/pligt. Dog kunne de ved lovlig forfald (sygdom og hoveri) sende deres kone, voksne søn eller tjenestekarl.¹¹¹ På bystævnet blev tingene afgjort ved stemmeflertal og embedsmændene havde ikke flere rettigheder end de øvrige bymænd. Principielt var alle bymændene lige, uanset om de var fæstere eller selvejere, afgørende var om man brugte jord i byen eller ej.¹¹² Denne principielle ligestilling mellem gårdmændene var sandsynligvis en konsekvens af den ophævelse af bryde-gårdsædesystemet, der fandt sted i 1400-tallet. Det førte til et nyt fæstesystem, hvor ingen gårdmænd var underlagt hinanden og hvor gårdene var jævnstore.¹¹³ Den efterfølgende tids egalisering af gårdene understøttede sand-

synligvis ligestillingen yderligere. På den anden side skal ligheden i bylaget nok heller ikke overvurderes: selv i det mest egalitære bymandslag har der været personer, der i kraft af deres evner har haft mere at skulle have sagt.

Nye gårdmænd var ikke automatisk optaget i bylaget, men skulle give et »igangs-gilde« før de havde taleret på bystævne. Det var dog i realiteten ikke frivilligt, om man ønskede optagelse eller ej. Hensynet til dyrkningsfællesskabet gjorde det nødvendigt, at alle gårdmænd deltog i – og respekterede – bylagets beslutninger.¹¹⁴

Overtrædelse af bylagets beslutninger blev straffet med bøder, udmålt i øl (evt. råvarer til at lave den af) eller penge. Bøderne blev optegnet på »bystokken« (videkæppen, taillestokken m.m.). Den var som regel inddelt i felter, et for hver gårdmand og husmand i byen. For hver bøde, der blev uddelt, blev der skåret en streg i vedkommendes felt.¹¹⁵ Hvis bøderne ikke blev betalt, udpantede oldermænd eller hans hjælpere hos den skyldige, dog kun i redskaber eller indbo – aldrig i afgrøderne.¹¹⁶ Bøderne blev derefter drukket op i fællesskab af bymændene, som regel ved et årligt gilde.¹¹⁷

I nogle byer – dog kun på Øerne – kunne bylaget være mere eller mindre erstattet af et gilde. Gildet, der var afledt af middelalderens værnegilder, tilegnet en helgen, afveg fra lagene ved at omfatte både gård- og husmænd samt deres hustruer og børn. Det medførte dog ikke større lighed i byen: Oldermænds embedet var stadig forbeholdt gårdmændene, og i egentlige landbrugssager havde husmændene ikke noget at skulle have sagt. Nogle steder eksisterede bylaget og gildet da også side om side uafhængigt af hinanden i samme by.¹¹⁸

Sognets betydning for det lokale selvstyre er et område, hvor det overleverede kildemateriale er svært at tyde.¹¹⁹ På Bornholm, hvor der ikke fandtes landsbyer og dyrkningsfællesskab, havde sognegilder fuldstændig overtaget bylagenes selskabelige og sociale funktioner. I resten af landet fandtes der visse steder et sognestævne ved siden af bystævnet, men kompetencefordelingen mellem de to kendes ikke. Generelt har sognet dog nok haft en meget lille betydning for det lokale selvstyre.¹²⁰

To eller flere byer kunne have en større eller mindre grad af samarbejde. Den mest udbredte form bestod i fælles græsning på store overdrev. Et mere omfattende fællesskab kunne bestå

i vangelag, hvor bymarker, der stødte op til hinanden, havde samme afgrøde. De ressourcekrævende gærder kunne herved spares mellem de to marker. Det mest omfattende jordfællesskab bestod i, at byerne havde en eller flere fælles marker, så bønderne havde deres agre fuldstændig blandet mellem hinanden. Også fiskevand kunne være fælles for flere byer. Alt efter graden af samarbejde kunne der holdes årlige fællesmøder, vælges en eller flere fælles embedsmænd, eller være et fælles bylag.¹²¹

Hvordan den sociale kontakt mellem landsbyens forskellige grupper har været, er i dag svært at vide. Oprindeligt var der en stor social mobilitet i landsbyen. Livscyklen: husmand-gårdmand-husmand/indsidder var ikke ualmindelig.¹²² I løbet af 1700-tallet blev gårdmandstanden imidlertid en stadig mere lukket gruppe. Den sociale mobilitet skete efterhånden fortrinsvis nedad i husmandsklassen, spec. for gårdmandsbørn, der var så uheldige at stifte hjem på et tidspunkt, hvor der ingen ledige gårde fandtes. De måtte nøjes med et hus, uden udsigt til at kunne avancere ind i gårdmandstanden igen senere på grund af det stadig øgede pres fra en voksende befolkning på et konstant antal gårde.¹²³ Aftægt medførte stadig, at tidligere gårdmænd gik over i husmændenes eller indsiddernes rækker. De fleste foretrak dog at blive siddende på deres gård indtil det sidste,¹²⁴ og de der gik på aftægt havde ofte betydeligt bedre forhold end andre husmænd og inderster. Hans Chr. Johansen har undersøgt, hvem der stod faddere til de forskellige sociale lags børn i Stenløse sogn ved Odense i 1780'erne. Af undersøgelsen fremgår, at både husmænd og daglejere kunne stå faddere til gårdmandsbørn. Johansen indrømmer dog selv, at det er svært at gennemskue, om det var udtryk for udbredte sociale relationer mellem de forskellige lag, eller om det blot var udslag af nogle traditioner, der ikke behøvede at indebære nærmere relationer i andre dele af dagliglivet.¹²⁵ Vigtigt er det at huske, at selv tidligere, da den sociale mobilitet nedefra og op stadig eksisterede, og hvor gunstige landbrugskonjunkturer og -reformer endnu ikke havde styrket gårdbrugene økonomisk på bl.a. husmændenes bekostning, var disse alligevel udelukket fra bylagets medbestemmelse over landsbyens fælles sager. Det kunne tyde på ret dybe sociale skel mellem grupperne i landsbyen.

Præsten indtog en særstilling i landsbyen i kraft af sin

akademiske uddannelse og sit embede. Foruden almindelig sjælesorg omfattede embedet også opsyn med sognebørnernes gudsfrygt og moral, med indberetningspligt til øvrigheden. Men præsten var også jordbruger: Ca. en tredjedel af hans indtægter kom fra præstegårdens landbrug, der som regel var det største i landsbyen.¹²⁶ Præstegårdsjorden lå med i dyrkningsfællesskabet og var derfor også underlagt de fælles beslutninger. Allerede i 1650 blev det imidlertid bestemt, at præsten ikke måtte deltage i bystævnerne, men i stedet skulle sende sin avlskarl. Hvis han blev udpantet af bylaget, måtte han lade lensmanden forfølge sagen.¹²⁷ Det gav ham gode muligheder for at unddrage sig sanktionssystemet. Hvordan det fungerede i praksis ved vi ikke meget om, men der findes eksempler på alvorlige og langvarige stridigheder mellem præsten og de øvrige bymænd.¹²⁸ Blandt reformtidens forfattere til landbrugsfaglige skrifter var en del præster.¹²⁹ Bl.a. for at få bedre muligheder for at afprøve de nye metoder valgte flere præster, som de første i landsbyen, at få deres gårde udskiftet. Det var en proces, der ofte førte til lange og besværlige forhandlinger med de øvrige bymænd – vel navnlig i starten af perioden.¹³⁰

I forhold til herskab og øvrighed var rammerne for landsbyfællesskabets selvstændighed fastsat i Fyns vedtægt (1492), Københavnske reces (1547), Koldingske reces (1588) og Danske Lov (1683). Deri fik bønderne lov til selv at fastlægge regler for hegning og markfred samt for byens nytte og tarv i almindelighed.¹³¹ Flere af tingene fandtes der samtidig bestemmelser om i love og forordninger. Poul Meyer mente, at der måtte være tale om deklatoriske love, dvs. love, der kunne fraviges, hvis bylaget ønskede det.¹³² Det kan vel nok have været tilfældet for de bestemmelser i Danske Lovs 3. bog 13. kapitel, der omhandlede hegningstidspunkter, antal kreaturer i fællessgræsning m.m. men det gjaldt næppe for forbuddet mod at bødepengene blev brugt til gilder – i stedet for skulle de bruges til »byens nytte« (DL 3–13–32). Bønderne selv var interesserede i at holde alle stridigheder indenfor bylaget, som tilsyneladende også kom til at fungere som forligs- og mæglingsorgan med herredstinget som anden instans. De brugte det også af og til som en egentlig domstol, fx i tyverisager. Det blev dog ikke accepteret af det offentlige retssystem.¹³³

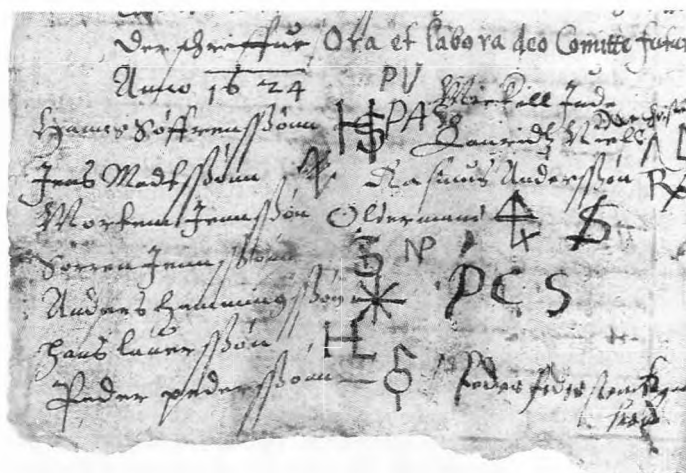
Bylaget fik kun pålagt få administrative opgaver af staten – fx opkrævning af tiende, som oldermændene fik ansvaret for, ligesom manglende betaling medførte bystævnets pantning.¹³⁴ Til opgaver, der skulle administreres direkte af bønderne, foretrak staten i stedet for at bruge sognet som enhed, som det fx skete med fattigforsogsloven af 1708.¹³⁵ Den vigtigste administrative enhed var imidlertid godset, der var pålagt skatteopkrævning, skifteforvaltning og militærudskrivning. Desuden styrede godset kirke- og skolevæsen, hvis det havde patronatsret, og det lokale retsvæsen, hvis det havde birkeret.¹³⁶

Mange hovedgårdsmarker lå oprindeligt i en eller anden form for fællesskab med landsbymarkerne. O. 1550 begyndte de at blive udskiftet,¹³⁷ og i løbet af 1600-tallet var denne proces stort set afsluttet.¹³⁸ Selvom godsejerne stadig havde en direkte interesse i fæstebrugenes afkast, overlod de stort set den daglige drift til bylaget. Til gengæld ønskede de, at det skulle fungerede tilfredsstillende og greb ind, hvis fx ingen ville være oldermænd. Skovene var dog allerede i senmiddelalderen blevet unddraget landsbyfællesskabets dispositionsret af lodsejerne. Bønderne fik lov til fortsat at bruge underskoven, dvs. ris til gærdsel og græsning til kreaturer, mens godsejerne forbeholdt sig overskoven, dvs. de store træer til gavntræ og olden til opfedning af svin. Bønderne kunne kun få træ efter udvisning og skulle betale afgift (oldengæld) til gods-ejeren, hvis de fik lov til at sende svin på olden. Det var sket på grund af den stadig øgede mangel på skov.¹³⁹ Afgrænsning af rettigheder i forhold til andre godsejeres fæstebønder fik bønderne til dels selv lov til at klare. Det gjaldt fx mindre skelstridigheder ved domstolene og fordeling af overdrevsgræsning mellem flere byer (græsjævninger), selv om det kunne dreje sig om store ejendomsverdier.¹⁴⁰ En så vigtig ting som hoveriet fik bønderne også delvist lov til selv at organisere og fx udpante hos bymænd, som ikke havde overholdt deres del af de fælles pligter.¹⁴¹ Der var således tilbøjelighed til, at godsejerne gav bønderne et vist råderum. Herskabet havde dog til hver en tid mulighed for at gribe ind, hvor og hvordan de ønskede, i kraft af bestemmelsen om, at de havde ret til at gøre sig sit gods så nyttigt som de kunne. Det blev realiteten op gennem 1700-tallet, hvor godsejerne blandede sig stadig mere i bylagets sager, efterhånden også i rent interne landsbyanliggender, og fratog bønderne deres tidligere selvstændighed.¹⁴²

Ikke kun landsbyerne havde dyrkningsfællesskab. Til de fleste købstæder lå der marker, og i de mindste byer, hvor handel og håndværk stagnerede, kunne landbruget være hovederhvervet for mange af indbyggerne. Købstædernes landbrug blev dyrket på samme måde som landsbyernes, dog var der i de større købstæder som regel et mere udbygget opsyn med ansatte »markmænd« o. lign.¹⁴³

Baggrunden for landsbyfællesskabet forsvandt med udskiftningen. I 1794 kom der en ny hegnsforordning, der ajourførte de gamle hegnings- og markfredsbestemmelser til den nye udskiftningsbevægelse. Til trods for dens meget detaljerede bestemmelser, tillod den stadig bymændene at have fælles regler vedrørende gærder, grøfter, led o.lign. og opkræve bøder ved overtrædelse. Dog måtte de ikke forhindre bønder, der ønskede det, i at blive udskiftet.¹⁴⁴ Der kendes flere eksempler på, at de gamle fællesskabsinstitutioner fortsatte efter udskiftningen. Det nye driftssystem krævede en masse beslutninger, der involverede flere personer, fx dræning, gærder og hegn, færdselsrettigheder over anden mands jord, vedligeholdelse af veje m. m.. Sådanne forhold kunne stadig blive reguleret gennem bystævnebeslutninger.¹⁴⁵ Hvor bystævnet vedblev med at fungere i selvejerområder, findes der eksempler på at det gamle lighedsprincip gårdmændene indbyrdes blev opgivet. I stedet for fik man tildelt stemmer, fx ved beslutninger vedrørende en skovs pleje, efter parcellernes størrelse.¹⁴⁶ Udflytternes mulighed for fortsat tilknytning til bylaget var et særligt problem. Nogen steder blev det besluttet, at de ikke længere kunne blive valgt til oldermand, hvilket vel reelt betød en udelukkelse af fællesskabet.¹⁴⁷ Det forekommer da også sandsynligt, at bylaget havde lettest ved at overleve de steder, hvor kun få gårde blev udflyttet.

Forholdet til husmændene ændrede sig også. I forbindelse med udskiftningen havde over halvdelen af den hastigt voksende husmandsklasse fået adgang til jord, som kompensation for deres tidligere græsningsret på overdrev.¹⁴⁸ Selvom det var så små jordstykker at landbrug ikke kunne blive hovederhvervet, medførte det alligevel flere steder, at husmændene begyndte at deltage i bystævnerne.¹⁴⁹ Andre steder slog de jordbrugende husmænd sig sammen i husmandslag. Hvis de også optog jordløse husmænd og håndværkere kunne det være uden tale- og stemmeret.¹⁵⁰

I 1624 fik Kvarmløse ved Holbæk ny bylov. Originalen, der stadig er bevaret, kunne se ud som om, den oprindeligt havde plads til byens navn in blanco. Der er altså næppe tale om et bondeværk, snarere om en vedtægt udarbejdet af godset til brug i flere af dets byer. Men under alle omstændigheder har Kvarmløses bønder underskrevet – i hvor høj grad de har efterlevet den, ved vi derimod ikke. Rostgaards samling, Det kongelige Bibliotek.

Mange steder fortsatte bylagene med at fungere langt op i 1800-tallet. De fik dog mindre og mindre betydning. Allerede kort tid efter udskiftningen gik man nogen steder over til at løse de landbrugsmæssige problemer ved private overenskomster, der kun angik de direkte involverede.¹⁵¹ En sådan fremgangsmåde følte vel efterhånden mere og mere »naturlig«. Man holdt eventuelt stadig fælles bytyr el. lign., men ellers gik bylaget over til hovedsageligt at være en selskabelig institution på linie med ungdomslaget. Med den åndelige vækkelse i anden halvdel af 1800-tallet opstod en ny organisationsform, der var baseret på frivillige sammenslutninger i interessefællesskaber. Den nye bevægelse, der er blevet kaldt »en åndelig udskiftning«, var flere steder med til endeligt at sprænge de gamle landsbyinstitutioner på grund af uforenelige politiske eller religiøse modsætninger indenfor det gamle bylag.¹⁵²

Vider og vedtægter

Den vigtigste kilde til landsbyfællesskabet er i dag de nedskrevne love, som fandtes i de gamle bylag. De havde mange forskellige betegnelser: Vider, vedtægter, bylove, vilkårsbreve, grandebreve, grandevider.¹⁵³ Vide betød oprindeligt bøde eller straf. Ordet hentydede til de bøder, der kunne idømmes for overtrædelse af bestemmelserne. De ældste nedskrevne vedtægter vi i dag kender, er fra sidste halvdel af 1500-tallet, men de fleste er fra 1600- og 1700-tallet.¹⁵⁴ Landsbyfællesskabet er langt ældre, og det kan undre, at der ikke findes vedtægter fra den første tid. En mulig forklaring er, at de har eksisteret – også nedskrevet – men at de p.gr.a. dårlige overleveringsvilkår og/eller tilfældigheder er gået til. Det kan ikke udelukkes. På den anden side begyndte der at dukke vedtægter op fra hele landet i årtierne efter 1550. Det kunne tyde på, at det ikke er nogen tilfældighed, at vi først kender dem fra denne periode. Begrebet »at holde vide og vedtægt« kendes allerede fra Fyns vedtægt fra 1492, men kan sagtens være endnu ældre¹⁵⁵. Det henviste dog ikke nødvendigvis til nedskrevne vedtægter. Det findes også i senere tiders tingbøger. Her betød det blot at mødes på bystævne og indgå aftale. Den behøvede ikke at være skriftlig.¹⁵⁶

Det har været diskuteret, hvorfor man begyndte at nedskrive vedtægterne: Var det blot af praktiske grunde, eller skete det p.gr.a. mere eller mindre voldsomme ændringer i landsbyfællesskabet? Blev indholdet ændret i forhold til de ældre ikke-skriftlige aftaler, eller kan vi idag aflæse en ældgammel uforandret tradition i vedtægternes bestemmelser? Jeg tror, at årsagen til nedskrivningen skal findes i de store forandringer, der fandt sted i landsbyerne på omtrent samme tidspunkt: Selvejerne, som længe havde været i tilbagegang, blev på det tidspunkt nærmest udsløttet,¹⁵⁷ og netop o. 1550 begyndte de store mageskifter, der havde til hensigt at få samlet fæstegodset i nærheden af godset, bl.a. af skattetekniske grunde, men også for at kunne øge hoveribyrden og effektivisere afgiftoprævningen. For at kunne gennemtvinge disse større krav til bønderne, var det nødvendigt at øge kontrollen med dem.¹⁵⁸ Hvis en sådan kontrol skulle være effektiv, måtte den også indbefatte muligheden for indgreb i landsbyens interne forhold. Det ville blive lettere, hvis vedtægterne blev

skrevet ned. Fra et tingsvidne, indskrevet i Lumby Torps vedtægt fra 1592, ved vi, at den blev oprettet på lensmandens initiativ. Lumby Torp, som ligger på Nordfyn, var delvist kron-gods.¹⁵⁹ Et bevis på, at der ikke var tale om et enestående tilfælde, kan være, at det hovedsageligt var forholdene omkring landbruget, der er nedskrevet. Det var derfra godsejerne fik deres fleste afgifter og som derfor interesserede dem mest. Andre fællesarbejder – fx vedr. fiskeri og sælfangst – har krævet ligeså meget organisation fra bøndernes side, men findes sjældent eller aldrig i vedtægterne. På samme måde var de mange gilder, hvor der blev udvekslet madvarer og arbejds-ydelser, et meget vigtigt led i landsbylivet – uden at de er blevet omtalt i bylovenes paragraffer.¹⁶⁰ Samtidig bevæger vi os ind i en tid, hvor der var en stadig større tendens til bureaukratisering både fra statens og fra godsejernes side i form af stadig flere forordninger og stadig mere udførlige godsregn-skaber. Derimod er det tvivlsomt, om bønderne selv følte det særlig naturligt at få deres indbyrdes aftaler nedskrevet. Nok kendte de betydningen af nedskrevne aftaler i form af steds-målssedler, men selv var de stort set analfabeter og havde formodentlig, som andre illitterære samfund, bevaret respek-ten for den mundtlige tradition.

Selv om godsejerne tog initiativet til nedskrivning af ved-tægter, betød det ikke nødvendigvis at de blandede sig i deres indhold – i hvert fald i den ældste tid. Lumby Torp vedtægt blev forfattet med hjælp fra et nævn på ni udenbys bønder, og indholdet bærer heller ikke præg af indgriben oppefra: Der skulle ikke betales bøder til herskab. Byens sager skulle ord-nes af byen og ikke af herskabet (§ 4), hvis en mand blev overfaldet af sit herskab »som tit kand skie«, skulle han hjæl-pes af de andre (§ 13), man måtte ikke bagtale hinanden overfor herskabet (§ 20).¹⁶¹ Situationen ændrede sig dog med tiden. På Als udstedte hertugerne flere gange selv vedtægter for en lang række byer.¹⁶² Også fra andre steder kendes de såkaldte kancellivedtægter.¹⁶³ Det kan være fristende i dag at udskille kancellivedtægterne fra de øvrige vedtægter, fordi de i hvert fald intet havde at gøre med det selvstyre, bønderne var indrømmet i lovgivningen. Over hele landet blev det imidlertid efterhånden almindeligt, at vedtægterne skulle godkendes af herskabet, inden de trådte i kraft.¹⁶⁴ Indflydelsen behøvede ikke at være så direkte: Nedskrivningen kunne ske efter bøn-

dernes diktat men med skyldigt hensyn til herskabets ønsker, eller godsejeren kunne diktere dele af vedtægten og overlade andre dele til bønderne. Under alle omstændigheder havde godsejeren en almindelig accepteret indflydelse på vedtægternes indhold. Graden af selvstyre kan derfor være svær at gennemskue, hvis man ikke kender en vedtægts tilblivelsessituation og/eller har et nøje kendskab til områdets historie, selvom dens indhold kan give en fornemmelse (som ovenfor ved Lumby Torp). Også præstens embedsautoritet kunne være så stor, at det viste sig i vedtægterne. Der findes flere eksempler på, at de startede med et langt afsnit om helligholdelse af søndage og andre kristelige pligter.¹⁶⁵ Som regel blev vedtægterne underskrevet af bønderne. Det viser at de dog var »nede og vende« i landsbyen. Hvorvidt de blev efterlevet, og hvor stor betydning de havde for byernes hverdag ved vi ikke umiddelbart – hverken ved kancellivedtægterne eller de andre.

Desværre er det meget svært – for ikke at sige umuligt – at afgøre, om vedtægternes nedskrivning betød store ændringer i forhold til de ældre mundtlige aftaler. Undersøgelser på Fyn har vist et meget udbredt slægtskab mellem vedtægter fra hele øen.¹⁶⁶ Uanset om slægtskabet skyldes kontakt mellem områdets godsejere eller mellem bønderne, er der i hvert fald ikke tale om en direkte nedskrivning af byens mundtlige tradition. Også steder, hvor der ikke var tale om afskrivning af andre vedtægter, blev forældede bestemmelser formentlig ajourført i forbindelse med nedskrivningen. Men selvom der måske ikke var tale om de store ændringer, behøver det ikke at betyde, at vedtægterne gengav ældgamle retssædvaner. De store strukturændringer, som landsbysamfundene blev udsat for i forbindelse med nedbrydningen af bryde-gårdsædesystemet i 1400-tallet må have medført ændringer af de mundtlige vedtægter. Også det større pres på agerjord og græsning, der kom gennem senmiddelalderen må have medført et stadig mere reguleret fællesskab med flere og strengere regler.

En vedtægt dækkede normalt en landsby, som rammen om dyrkningsfællesskabet. Der fandtes dog undtagelser. Horne på Fyn bestod af tre ejerlag. I 1559 fik byen en vedtægt. Den dækkede alle tre ejerlag, men flere af bønderne skulle betales til ejerlaget (ballen). Desuden indeholdt vedtægten ikke regler for oldermandsvalg, igang og gildesskik. Det blev måske reguleret

indenfor den enkelte balle ved mundtlige aftaler.¹⁶⁷ Mig bekendt kender vi ingen vedtægter, der kun dækkede dele af en by. Omvendt findes der mange vedtægter, der dækkede flere byer. De fleste mellembys vedtægter var begrænset til at omhandle overdrevsgræsning eller gærder mellem tilgrænsende bymarker.¹⁶⁸ Andre vedtægter indeholdt et mere omfattende fællesskab med fælles bystævne og/eller oldermand.¹⁶⁹ Det kan som regel ikke ses af vedtægterne, om en eller anden form for dyrkningsfællesskab dannede baggrunden for et så omfattende samarbejde, men matriklen, 1682 omtalte i hvert fald ikke noget dyrkningsfællesskab mellem de to fynske byer Beldringe og Tåstrup, selv om deres fælles vedtægt på det tidspunkt kun var 28 år gammel.¹⁷⁰ Endelig fandtes en del vedtægter, der omfattede et helt sogn. Det kan imidlertid være meget vanskeligt at afgøre om vedtægten er udtryk for en fælles sogneorganisation, eller om blot den samme vedtægt var gældende i alle sognets byer.¹⁷¹ I vedtægten for Ny Sogn 1765¹⁷² og Fly Sogn 1747,¹⁷³ begge Vestjylland, var der tilsyneladende en by- og en sogneinstitution ved siden af hinanden.¹⁷⁴

Som nævnt var det kun en mindre del af landsbyens fællesliv og -virke, der er nedskrevet i bylovene. Indholdet kan som regel opdeles i tre hovedpunkter:

Regler for dyrkningsfællesskabet, først og fremmest tidspunkter for hegning og regler for markfred og fællesgræsning.

Regler for landsbystyret, herunder evt. også regler for afholdelsen af de gilder, der havde forbindelse til landsbystyret (oldermandsgilde, regnskabsgilde etc) og for gårdmændenes indbyrdes hjælp.

Regler af politimæssig karakter (tilsyn med ildsteder, hundehold, helligdagsholdelse, husning af tiggere m.m.).

En del af reglerne involverede landsbyens øvrige beboere. Typisk drejede det sig om husmændenes græsningsret, men det kunne også være regler for hvordan tjenestefolk måtte opføre sig.¹⁷⁵ Dertil kommer de særlige gildesskråer. De ældste vedtægter var ordknappe og ofte ikke inddelt i paragraffer. Efterhånden blev de længere og mere udførlige. De politimæssige foreskrifter findes især i de yngste vedtægter.¹⁷⁶

En landsbyvedtægt behøvede ikke at have alle typer bestemmelser med. Der fandtes vedtægter, der kun behandlede et enkelt emne. De var tit temmelig korte, men kunne dog

være temmelig udførlige: Fx omtalte Farum vedtægt 1711 kun regler for ildsteder og skorstene, men indeholdt ialt 15 paragraffer.¹⁷⁷ De forskellige typer vedtægter skal formentlig ses som et supplement til hinanden. Den altomfattende bylov blev sikkert, når den først var skrevet ned, stående uændret i lang tid, indtil den enten indeholdt for mange forældede paragraffer eller papiret var så slidt, at det var nødvendigt at skrive den om.¹⁷⁸ De kortere særvedtægter har derimod været brugt til at indføre ændringer og tilføjelser til en bestående bylov, hvor nye forhold eller erfaringer har gjort det nødvendigt.

Som alle normative kilder har vedtægterne den svaghed, at de er udtryk for en idealtilstand. Deres værdi som kilde til bøndernes dagligdag må vurderes i hvert enkelt tilfælde på baggrund af en analyse af tilblivelsessituation og slægtskab med andre kilder. Men selv hvor en vedtægt fremstår som bøndernes eget værk, ved vi ikke hvordan og i hvilken grad, de er blevet efterlevet. Den eneste mulighed vi har for at få belyst bylaget i funktion, er gennem tingbogens referater af retssager. Det er dog meget vigtigt at huske, at der er tale om ekstraordinære situationer, hvor bystævnet netop ikke formåede at fungere efter sin hensigt. Kun indirekte kan vi gennem disse sager få oplysninger om hvordan bystævnet fungerede til daglig. Usikkerheden bliver yderligere forøget af, at vi ikke ved, hvor tilbøjelige bønderne var til at bruge det officielle retssystem, og dermed hvor typisk de beskrevne situationer var. De steder, hvor »byens kiste« har overlevet til i dag, er dens øvrige indhold et uvurderligt supplement til byloven. Dette materiale kan omfatte alt muligt, fx mageskifter, græsningsaftaler, domme, og for den senere tid udskiftningskort og -forretninger. I Nordby på Samsø er der for årene 1781–1842 ført bog over de årlige beslutninger,¹⁷⁹ men det hører desværre til undtagelserne. Endelig er det som nævnt muligt at supplere med mundtligt overleveret traditionsstof. Det er et meget usikkert materiale at bruge, men det giver bedre mulighed for at undersøge landsbyens andre befolkningsgrupper.

Litteraturliste

- Allen, C. F., 1870: Håndbog i Fædrelandets Historie.
- Andreasen, Niels Jørgen, 1986: Krogsbølle og Bårdesø vedtægt, 1696. Fyns Årbøger, s. 69–92.
- Balle-Petersen, M. 1976: Foreningstiden. I: Det forsømte århundrede, Arv og Eje, s. 43–68. Viborg.
- Berthelsen, H. P., 1978: Eltang, Nr. Bjert og Sdr. Vilstrup sogne. Kolding.
- Bjerge, Poul, 1896: De Sønderskov Bønder. Aar bog for dansk Kulturhistorie, s. 159–203. København.
- Bjerge, Poul, 1926: Bondestanden. Hvad Vider og Vedtægter fortæller os. Dansk Udsyn, s. 10–23.
- Bjerge, Poul, Söegaard, Thyge J. & Schmidt, Aug. F (udg.) 1904–1938: Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskråer I–V. København.
- Bjørn, Claus, 1981: Bonde – Herremand – Konge. Viborg.
- Bjørn, Claus, 1983: Friedlev Skrubbeltrang. I: Dansk Biografisk Leksikon (red. af Svend Cedergreen Bech), bd. 13, s. 491–93. København.
- Bjørn, Claus, 1986: Sognehistorier i 1980'erne – tradition og fornyelse. Fortid og Nutid 33, s. 310–15. Odense.
- Bjørn, Claus og Mogensen, Margit, 1977: Litteratur om dansk landbohistorie 1959–75. Fortid og Nutid 27, s. 48–66. Odense.
- Bro Jørgensen, J. O., 1935: Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. århundrede. København.
- Christensen, Peter V., 1979: De amtshistoriske samfund. Fortid og Nutid 28, s. 192–210. Odense.
- Dombernowsky, Lotte, 1983: Om landsbyvedtægter og andre adfærdregler. Byhornet nr. 2, s. 3–11, Ryslinge.
- Dombernowsky, Lotte, 1985: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere«. Odense.
- Dombernowsky, Lotte, 1988: Ca. 1720–1810. I: Det danske landbrugs historie, bd. 2, s. 211–394. Odense.
- DVV, se: Bjerge, Poul.
- Fausing, K., 1957: Vide og vedtægt for Uth By. Vejle Amt Årbog, s. 81–89.
- Fink, Troels, 1941: Udsiftningen i Sønderjylland. København.
- Frandsen, K. E., 1975: Møns udvikling fra o. 1600 til 1900. Bygd 6. årg. nr. 5, s. 6–12.
- Frandsen, K. E., 1983: Vang og tægt. København.
- Frandsen, K. E., 1988: 1536–ca. 1720. I: Det danske landbrugs historie, bd. 2, s. 9–210. Odense.
- Frandsen, K. E. & Kampp, Å. H., 1967: En gård i landsbyen. Geografisk Tidsskrift, s. 198–224.

- Fussing, Hans, 1942: Herremand og fæstebonde. København.
- Frederiksen, Sv, 1979: Seden – træk af sognets historie. Odense.
- Grishauge, Peter, 1982a: Landsbystyre i Vester Hanherred i 1600-tallet. Historisk Årbog for Thy, Mors og Vester Hanherred, s. 64–67.
- Grishauge, Peter, 1982b: En tønde øl i bøde. Historisk Årbog for Thy, Mors og Vester Hanherred, s. 68–70.
- Hansen, Povl, 1891: Bonde og herremand. Et Tidsbillede fra Hoveritiden. Aarboeg for dansk Kulturhistorie, s. 1–83. København.
- Hansen, Povl, 1892: Jens Lange Rødkilde og hans bønder. Aarboeg for dansk Kulturhistorie, s. 105–209. København.
- Hanssen, Börje, 1952: Österlen. Allmoge, köpstafolk och kultursammenhang vid slutet av 1700-tålet i sydöstra Skåne.
- Hedeager, Lotte & Kristiansen, Kristian 1988: Oldtid o. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Det danske landbrugs historie, bd. 1, s. 11–203. Odense.
- Henriksen, H. M., 1948: Ringe Sogn. Ringe.
- Holbek, Bengt, 1979: Folkemindevidenskab. I: Københavns Universitet 1479–1979, XI, s. 49–86. København.
- Hove, Knud M., 1949: Hvejsel Sogn. Kolding.
- Hvidtfeldt, J., 1939: Vider og vedtægter. Fortid og Nutid 13, s. 47–51 og 111–114, København.
- Højrup, Ole, 1950: En redegørelse for de fynske vider og vedtægter fra reformationens indførelse til landboreformernes begyndelse i midten af det 18. årh. Upubl. specialeopgave, Københavns Universitet.
- Højrup, Ole, 1988a: Landsbyen og dens styre. I: På herrens mark, Stavnsbundet eller fri, s. 24–29. Nationalmuseet.
- Højrup, Ole, 1988b: Præsten i landsbysamfundet. I: På herrens mark, Stavnsbundet eller fri, s. 74–76, Nationalmuseet.
- Jacobsen, Hans Henrik, 1977: Studier i fynske vider og vedtægter 1500–1800. Historiske Studier fra Fyn nr. 3, Historisk Samfund for Fyns Stift. Odense.
- Jensen, Hans, 1936: Dansk jordpolitik 1757–1911. København.
- Johansen, Hans Chr., 1979: En samfundsorganisation i opbrud. Dansk Socialhistorie, bd. 4. København.
- Jørgensen, Poul Johs., 1939: Dansk Rethistorie. København, optryk 1974.
- Jørgensen, Chr. & Petersen, P., 1976: Fra Nybøl herred og sogn.
- Kaae, Alfred, 1941: En vedtægt og nidvise fra Tim. Hardsyssel Årbog, s. 143–48.
- Kaae, Alfred, 1950: Minder om gammelt landsbyfællesskab i Hee og Staby sogne. Hardsyssel Årbog, s. 5–12.
- Kaae, Alfred, 1952: Sagn og Saga fra Ulfborg sogn I–II. Ulfborg.
- Kaae, Alfred, 1953: Fra Hee og No sogne, gammel vedtægt og moderne nybrud. Hardsyssel Årbog, s. 17–32.

- Kaae, Alfred, 1960: Vide og vedtægt for Sædding By. Hardsyssel Årbog, s. 42–47.
- Kaae, Alfred, 1962: Lem Sogn. Ringkøbing.
- Kaae, Alfred, 1965: Vestjyske godsejere og deres bønder. En studie over tingbøgerne for Ulfborg–Hing herreder og Timgårds birk med strejftog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695–1788. Ulfborg.
- Kjær, Severin, 1888: Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger. København.
- Kjærsgaard, Th., 1976: Fagmænd og amatører. Fortid og Nutid 26, s. 507–15. Odense.
- Kjærsgaard, Th., 1979: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning. Fortid og Nutid 28, s. 178–91. Odense.
- Klitgaard, C., 1955: Vrensted Sogn. Hjørring.
- Kristensen, H. K., 1958: Nørre Nebel og Lydum Sogne. Nr. Nebel.
- Kristensen, H. K., 1960–63a: En vide. Fra Ribe Amt 15, s. 299–301.
- Kristensen, H. K., 1960–63b: En herredsvide i brug. Fra Ribe Amt 15, s. 474–75.
- Kristensen, H. K., 1979: Janderup og Billum Sogne I–III. Janderup.
- Lassen, T. B., 1942: Brande Sogns historie. Vejle.
- Lund, Niels, 1980: Et rids af de danske traditioner for at skrive lokalhistorie. Den jyske historiker 17, s. 10–18. Århus.
- Løgstrup, Birgit, 1986: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter. Bol & By nr. 2, s. 34–75.
- Meyer, Poul, 1949: Danske Bylag. København.
- Meyer, Poul, 1954: Bylag og sogn. I: Danmarks kommunale styre bd. 1 (red. af W. S. Rasmussen & T. Mortensen), s. 106–39.
- Mortensen, R., 1946: Balle Sogn. Viborg.
- Nielsen, L., 1980: Tjørring Sogns historie. Herning.
- Olsen, Albert, 1939: Samtidens syn på den stavnsbundne danske bonde. Scandia 12, s. 99–139, Lund.
- Olsen, G., 1957: Hovedgård og bondegård. København.
- Petersen, Grethe Carlslund, 1987: Landsbystyre og fællesskab i det 18. århundrede – belyst gennem vider og vedtægter. Fra Ribe Amt XXIV, s. 84–111.
- Pormose, Erland, 1988: Det danske landbrugs historie, bd. 1, Oldtid og middelalder.
- Rasmussen, Alan Hjorth, 1969: Bylag og gadestævne. I: Dagligliv i Danmark (red. af A. Steensberg), bd. 1: 1620–1720, s. 287–306, København.
- Riise Hansen, C., 1940: Danske Vider og Vedtægter. Historisk Tidsskrift 10 Rk. V, s. 527–533.
- Riise Hansen, C., 1952–56: Vider. I: Håndbog for danske lokalhistorikere (red. af Johan Hvidtfeldt), s. 509. København.
- Rockwell, Joan, 1973–74: The danish Peasant Village. Journal of Peasant Studies I, s. 409–461.

- Schmidt, Aug. F., 1928: Byhyrder. København.
- Schmidt, Aug. F., 1932: Landsbysmeden. Ryslinge.
- Schmidt, Aug. F., 1934: Bytyr og byorne. Brabrand.
- Schmidt, Aug. F., 1937: Studier i Vider og Vedtægter, I. København.
- Schmidt, Aug. F., 1938: Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske Landsby. Århus.
- Schmidt, Aug. F., 1945: Oldermænd og Bystævne. Århus.
- Schmidt, Aug. F., 1951: Studier i Vider og vedtægter, II. København.
- Schmidt, Aug. F., 1953: Hegn og markfred. Brabrand.
- Schousboe, Karen, 1983: En fæstebondes liv. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1940: Husmand og Inderste. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1952: Den danske husmand. København.
- Skrubbeltrang, Fridlev, 1978: Det danske landbosamfund 1500–1800. København.
- Steensberg, Axel & Hansen, Aase, 1971: Landsbystyre og byvedtægt. I: Dagligliv i Danmark (red. af Axel Steensberg), bd. 2: 1720–1790, s. 297–320, København.
- Steensberg, Axel & Riise Hansen, C., 1951: Jordfordeling og udskiftning. Undersøgelse i tre sjællandske landsbyer. København.
- Stevnsborg, Henrik, 1982: »-af usikkert kan ikke komme sikkert« I. Fortid og Nutid 29, s. 375–408. Odense.
- Stiig Jørgensen, B., 1970: Bønderne og udskiftningen i Hørsholm Amt. I: Landbohistoriske studier (red. af Sven Gissel), s. 112–28. Århus.
- Susgaard, Kr., 1974: No Sogn. Ringkøbing.
- Sønderjysk Månedsskrift 1937–83.
- Hvidtfeldt, J., 1937 : Vider og Vedtægter fra Ubjærg og Bjærgemark, s. 41–46.
- Nielsen, M. H., 1948: Fra Ballum Enge III, s. 98–101.
- Thyssen, Hans, 1950: En brandkasse i Vodder Sogn, s. 29–30.
- Christiansen, W., 1962: To vilkårsbreve fra Korntved, s. 113–15.
- Christensen, E., 1962: Vedtægter for byer under Gammelgårds len, s. 225–26.
- Bendorff, J. C., 1973: Grandevedtægter for fire boelsmænd, s. 152–55.
- Nielsen, J. H., 1978: Fra Mjolden grandeprotokol, s. 202–08.
- Petersen, C. M., 1983: Grandebrev, s. 213–14.
- Sørensen, A., 1939: Fjerritslev Grandebrev 1716. Thisted Amts Årbog, s. 224–30.
- Sørensen, A., 1939–40a: Grandebrev for Bejstrup By. Vendsysselske Årbøger 13, s. 139–44.
- Sørensen, A., 1939–40b: Grandebrev for Skræm Sogn. Vendsysselske Årbøger 13, s. 189–95.
- Sørensen, A., 1942: Grandebrev for Vester Thorup og Ullerup, Vester Hanherred. Historisk Årbog for Thisted Amt, s. 283–96.

- Sørensen, A., 1947: Grandebrev for Kjettrup Sogn. Historisk Årbog for Thisted Amt, s. 79–87.
- Widding, Ole, 1949: Markfællesskab og landskifte. Studier over lollandske markbøger 1681 og 1682. København.

Noter

1. Jensen 1936, s. 22-23; Skrubbeltrang 1978, s. 236–37.
2. Skrubbeltrang 1978, s. 269.
3. Allen 1870, s. 586.
4. Christensen 1979, s. 193.
5. Kjærgaard 1976, s. 509.
6. Fx Kjær 1888.
7. Hansen 1891 og 1892; Bjerger 1896.
8. I det følgende forkortet *DVV*.
9. *DVV* IV–V.
10. Hvidtfeldt 1939; Riise Hansen 1940.
11. Bjørn 1983, s. 491.
12. Skrubbeltrang 1940; Fink 1941; Fussing 1942.
13. Widding 1949; Steensberg & Riise Hansen 1951; Frandsen & Kamp 1967.
14. Frandsen 1983, forord, upag.
15. Jørgensen 1939; Meyer 1949.
16. Fx Schmidt 1928 m.fl.; Hanssen 1952; Rockwell 1974.
17. Fx Dombernowsky 1983 og 1985; Løgstrup 1986; Petersen 1987.
18. Bjørn 1981.
19. Kjærgaard 1979.
20. *DVV* I, s. VII.
21. *DVV* I, s. 393.
22. Fx Gade- og hegnsvedtægt for Gauerslund 1781, *DVV* II, s. 443–444.
23. Fx Uddrag af retssag mellem Kongsted og Torp 1666, *DVV* II, s. 442–443.
24. Tørring sogns vedtægt 1766, *DVV* II, s. 492–502.
25. *DVV* III, s. 585–588.
26. *DVV* III, s. 226–228.
27. Vedtægt for Farum 1711, *DVV* III, s. 98–102.
28. *DVV* I, s. XI.
29. *DVV* I, s. VII–VIII.
30. *DVV* I, s. X–XI.
31. *DVV* I, s. IX–X.
32. Holbek 1979, s. 61.
33. Fx Sandager lavsbrev 1809, *DVV* V, s. 41–42; vedtægt for Ertebjerg og Jestrup 1794, *ibid.*, s. 243–257.

34. Vedtægt for Ny, Gammel og Holmslands Klit sogn 1786, DVV IV, s. 343–349; Vedtægt for Lumby sogn 1825, DVV V, s. 26–35.
35. Schmidt 1937, s. 18–23.
36. Schmidt 1951, s. 10.
37. Ibid., s. 117.
38. Ibid., s. 43.
39. Kjærgaard 1976, s. 508.
40. Lund 1980, s. 12.
41. Kaae 1941; 1950; 1952 bd. I, s. 104–105; 1953; 1960; 1962, s. 156–161.
42. Kristensen 1958, s. 86–92; 1960–1963a og b; 1979 bd. I, s. 191–195.
43. Grishauge 1982a og b.
44. Sørensen 1939; 1939–40a og b; 1942 og 1947.
45. Sønderjysk Månedsskrift 1937–1983, passim. Se litteraturliste.
46. Fx Henriksen 1948; Klitgaard 1955; Nielsen 1980.
47. Fx Lassen 1942; Mortensen 1946.
48. Fx Susgård 1974; Berthelsen 1978.
49. Fx Hove 1949; Frederiksen 1979.
50. Jørgensen & Petersen 1976, s. 115.
51. Henriksen 1948, s. 180.
52. Jacobsen 1977.
53. Fx Andreasen 1986.
54. Bjørn 1986, s. 313–314.
55. Bro Jørgensen 1935, s. 32.
56. Ibid., s. 43.
57. A. Olsen 1939, s. 104–105.
58. Ibid., s. 103.
59. Højrup 1950, s. 212.
60. Ibid., s. 38.
61. Meyer 1949, s. 11.
62. Ibid., s. 460–69.
63. Ibid., s. 30.
64. Ibid., s. 54.
65. Ibid., s. 11.
66. Ibid., s. 46 og 52.
67. Ibid., s. 124, 131 og 194–96.
68. Ibid., s. 294–295.
69. Bjørn & Mogensen 1977, s. 60.
70. Meyer 1949, s. 15, min fremhævnng.
71. Ibid., s. 94–95.
72. Ibid., s. 110.
73. Ibid., s. 38.
74. Ibid., s. 17.
75. Ibid., s. 114–115.

76. Rockwell 1974, s. 414.
77. Stevnsborg 1982.
78. Rockwell 1974, s. 411.
79. Ibid., s. 434 og passim.
80. Ibid., s. 418–419 og 447–448.
81. Bjørn 1981, s. 14.
82. Ibid., s. 114–119.
83. Schousboe 1983, s. 11–40.
84. Ibid., s. 36.
85. DVV I, 396–421.
86. Dombernowsky 1983, s. 4.
87. Ibid., s. 5–11.
88. Ibid., s. 11.
89. Ibid., s. 3.
90. Ibid., s. 10.
91. Dombernowsky 1985.
92. Ibid., s. 169–170.
93. Løgstrup 1986.
94. Ibid., s. 72.
95. Ibid., s. 71–72.
96. Petersen 1987, s. 91 og 107.
97. Ibid., s. 88–89.
98. Porsmose 1988, s. 343.
99. Aug. F. Schmidt daterede en vedtægt fra Allesø til o. år 1500 (DVV V, s. 35), hvilket gjorde den til den ældste kendte landsbyvedtægt. Allerede i en samtidig anmeldelse blev der gjort opmærksom på, at vedtægten efter skriften at dømme var fra 1600-tallet (Riise Hansen 1940, s. 530). I 1977 blev den hidtil manglende del af vedtægten publiceret. Heraf fremgik, at den var fra 1633 (Jacobsen 1977, s. 102). Desværre har de fleste ikke været opmærksom på, at der var tale om en fejl. Fx daterede Poul Meyer det udviklede landsbystyres opståen på grundlag af fejldateringen (Meyer 1949, s. 52). Den ældste vedtægt i »Danske Vider og Vedtægter« bliver i stedet for Horne fra 1559 (DVV V, s. 43–59). Mig bekendt er der ikke fundet vedtægter, der er tidligere end anden halvdel af 1500-tallet.
100. Hedeager & Kristiansen, s. 109.
101. Schmidt 1938, s. 2; Højrup 1988a, s. 25ff.
102. Meyer 1949, s. 21.
103. Meyer 1949, s. 130f.
104. Frandsen 1988, s. 27–29 og 32–33; Schmidt 1953, s. 33–35.
105. Porsmose 1988, s. 360.
106. Schmidt 1932 og 1934.
107. Schmidt 1938, passim.
108. Højrup 1988a, s. 26.

109. Bro Jørgensen 1935, s. 23ff.
110. Schmidt 1945, s. 9–11; Meyer 1949, s. 97.
111. Meyer 1949, s. 93.
112. Meyer 1949, s. 92.
113. Porsmose 1988, s. 356.
114. Meyer 1949, s. 87–90.
115. Schmidt 1951, s. 54–55.
116. Rasmussen 1969, s. 295.
117. Schmidt 1945, s. 50.
118. Meyer 1949, s. 49–50; Steensberg & Hansen 1971, s. 302.
119. Meyer 1949, s. 372–73.
120. *Ibid.*; Meyer 1954, s. 107.
121. Meyer 1949, s. 370–371; Widding 1949, *passim*; Frandsen 1975, s. 7–9.
122. Skrubbeltrang 1952, s. 14.
123. Johansen 1979, s. 157–159.
124. *Ibid.*, s. 169–170.
125. *Ibid.*, s. 123–124.
126. Højrup 1988b, s. 74.
127. Steensberg & Hansen 1971, s. 308.
128. Dombernowsky 1983, s. 5–6.
129. Højrup 1988b, s. 75.
130. Dombernowsky 1988, s. 229.
131. Meyer 1949, s. 343.
132. *Ibid.*
133. *Ibid.*, s. 363.
134. *Ibid.*, s. 368–369.
135. Meyer 1954, s. 119.
136. Dombernowsky 1988, s. 258–259.
137. G. Olsen 1957, s. 78.
138. Dombernowsky 1988, s. 214.
139. Porsmose 1988, s. 362–364.
140. Meyer 1949, s. 360ff.
141. *Ibid.*, s. 362 og 369.
142. Dombernowsky 1988, s. 258; Meyer 1949, s. 54.
143. Steensberg & Hansen, 1971, s. 305–306.
144. Meyer 1949, s. 54–55; Dombernowsky 1988, s. 324–325.
145. Fx DVV V, s. 256–257.
146. Fausing 1957, s. 81–89; Berthelsen 1978, s. 280–281.
147. Stiiig Jørgensen 1970, s. 119–120.
148. Dombernowsky 1988, s. 362–363.
149. Schmidt 1945, s. 15.
150. *Ibid.*, s. 14; Schmidt 1951, s. 19–20.
151. Dombernowsky 1985, s. 169–170.
152. Balle-Petersen 1976, s. 50–52.

153. Riise Hansen 1952–56.
154. Meyer 1949, s. 52–53; Riise Hansen 1940, s. 530.
155. Meyer 1949, s. 47.
156. Petersen 1987, s. 84.
157. Porsmose 1988, s. 346.
158. Frandsen 1988, s. 101.
159. DVV I, s. 349.
160. Højrup 1988a, s. 26; Rockwell 1974, s. 414.
161. DVV I, s. 323–350; Højrup 1950, s. 184–86.
162. Hvidtfeldt 1939, s. 48–49.
163. Fx Refsvindinge Bylov 1773, DVV I, s. 480–502; Nordby på Fanø, Petersen 1987, s. 86.
164. Meyer 1949, s. 82.
165. Fx Såby Bylov, DVV I; s. 91–109; Kværndrup Bylov 1706, DVV I, s. 396–421.
166. Højrup 1950; Jacobsen 1977; Andreassen 1986.
167. DVV V, s. 43–59; Højrup 1950, s. 47.
168. DVV I, s. 393–395.
169. Beldringe og Tåstrup på Fyn 1654, DVV I, s. 321–23; Fole og Ganderup i Sønderjylland 1689, DVV V, s. 200–2055; Meyer 1949, s. 372.
170. Frandsen 1983, s. 163.
171. Fx er vedtægten for Asferg og Bjerregrav samt omliggende byer 1685 (DVV II, s. 210–35) blevet fortolket forskelligt (Meyer 1949, s. 372).
172. DVV IV, s. 333–338.
173. DVV II, s. 152–169.
174. Meyer 1949, s. 372.
175. Fx Fodby Vedtægt, DVV I, s. 190.
176. Riise Hansen 1952–56.
177. DVV III, s. 98–102.
178. Fx Kværndrup Bylov, 1709, DVV I, s. 397.
179. DVV I, s. 153–163.

Sognefogeder i lenstiden

Beskrevet på grundlag af Koldinghus lens regnskaber 1610-61

Af *Johs. Lind*

Den 11. november 1991 kan man fejre 200-årsdagen for den første kongelige anordning om sognefogeder. Den havde sin store betydning deri, at der nu kom en nogenlunde ensartet ordning for hele Danmark, og den var nødvendig i en tid, da nye ejeformer og produktionsformer var ved at umuliggøre store dele af den gamle administration, der havde hvilet på enten privat eller kongelig godsbesiddelse. Den var sikkert også ganske gavnlig som påmindelse til de nybagte selvejere om, at nok havde de fået frihed for jorddrotter og avlsfællesskab, men der var dog stadig et samfundsfællesskab, som de var forpligtede på, og myndigheder, de derfor skulle adlyde og respektere.¹

I den forstand var den kgl. anordning af 11/11-1791 uden tvivl vigtig. Og sine steder har den vel også bevirket, at der nu kom sognefogeder, hvor der hidtil ingen havde været; men i ganske vid udstrækning har den blot virket som en stadfæstelse og styrkelse af en institution, der allerede var der. Sognefogedinstitutionen er meget gammel i Danmark.

For Sjællands vedkommende er vidnesbyrdene om institutionens ælde umiddelbart tilgængelige i Kancelliets Breve, hvor man finder nogle kgl. bevillinger til landgildefritagelse for denne og hin sognefoged. Det samme er ikke tilfældet for Jyllands vedkommende; og det er måske det, der øjensynligt har fået mange historikere til at tro, at ordningen ikke eksisterede i Jylland inden 1791. Det er imidlertid allerede for et

Johs. Lind, sognepræst, Esbjerg, f. 1933. Har skrevet artikler om sognefogeder før forordningen af 1791 i Bol og By 1987/2, Fortid og Nutid 1988/3, Fra Ribe Amt 1989 og Koldingbogen 1989.

par år siden blevet godtgjort, at den har fungeret i bedste velgående under enevælden i det daværende Koldinghus amt (stort set identisk med det senere Vejle amt).²

Spørgsmålet, som nærværende artikel skal besvare, er, om der også i lenstiden var sognefogeder i Jylland. Kildematerialet er fortrinsvis regnskaberne for Koldinghus len 1610-61.

Kildematerialet

For fuldstændighedens skyld bør det anføres, at kildematerialet ikke er undersøgt til bunds. Det er ikke de originale papirer, men rigsarkivets mikrofilm, der har været grundlag. Gennemgående er dette materiale ordnet i tre serier: 1) selve regnskaberne med bilag, 2) ekstraskattemandtaller med bilag og 3) jordebøger. Det er den første af disse serier, der har været genstand for undersøgelsen. Materialet i denne serie er i sig selv overordentlig omfattende, og læseligheden er stærkt varierende. Der er almindeligvis set bort fra de dokumenter, der forekom for vanskeligt læselige (for svag skrift eller skrift forstyrret af blæk fra papirets bagside), eller som efter deres indhold syntes at være for fjernt fra den mulighed, at der skulle forekomme omtale af sognefogeder deri.

Foruden lensregnskaberne har undersøgelsen også omfattet den eneste bevarede tingbog fra Koldinghus len, Jerlev herreds tingbog 1653. Tanken var, at den måske kunne afsløre noget om, hvad sognefogeder beskæftigede sig med. Og den skulle atter være sammenholdt med lensregnskabernes ekstraskattemandtaller fra samme år, så at man måske kunne få et indblik i sognefogedernes relative sociale status. Men denne del af undersøgelsen glippede. Det viste sig nemlig, at de navne, der forekom i det års mandtal, ikke repræsenterede befolkningen i herredet samme år. En stikprøvemæssig sammenligning med lensregnskabernes indfæstningslister (»stedsmål«) godtgjorde, at den mandtalsliste, der var brugt for 1653, nok var ca. 10 år gammel!

Her er vi ved en svaghed, som sikkert er karakteristisk for lensregnskaberne, når man vil benytte dem til andet end det, de i sin tid blev udfærdiget for. Det er pengene, der er hovedinteressen. Navne har egentlig ikke så meget at betyde. Hvis bare mandtalslister og jordebøger er tilstrækkelige til at godt-

Indtægt paa Lørdagsulde. Brengnia fraa vna
 Jacobi Daas Amd. 1612. 1611. pnt. 2ars. 1613.

unt sede sua **S**piritus sanctus
 orbe terrarum **S**piritus sanctus
 pfusa dei **S**piritus sanctus
 dia **S**piritus sanctus
 orbe terrarum homo **S**piritus sanctus
 bia de via **S**piritus sanctus
 ppe de tra ac via ac via **S**piritus sanctus
 ppheta altissimi vocaberis ac via
 an dnm pare vias eius **S**piritus sanctus
 na ac via **S**piritus sanctus
 No sumerit **S**piritus sanctus

Når man læser lensregnskaber, må man som den lille Rødhætte vogte sig for at blive distraheret fra målet af skovens skønne blomster. Som f.eks. her, hvor skriveren har genbrugt et gammelt pergamenthåndskrift som omslag om indtægtsbilagene.

gøre, hvor store indkomster lensherren skulle svare for, så kunne enhver være tilfreds. Om f.eks. en gård blev identificeret ved dens nuværende bruger eller måske ved forgængerer, det gjorde egentlig ikke så meget, så længe det var klart, hvad det var for en gård, man talte om.

At selve vanskeligheden med at læse den gotiske håndskrift kan berede problemer for sikkerheden af det færdige resultat, er en selvfølge. Men vanskeligheden forelå allerede for samtiden. Sjusket skrift har været mulig til alle tider; og man kan derfor f.eks. opleve at finde en bestemt herredsfoged benævnt ganske tydeligt Jaan Hansen, skønt han ellers hedder Joen Hansen. Den ene skriver har altså ikke rigtig kunnet tyde den andens forlæg, og det hele har ikke gjort så meget, for det var jo bare navne, og det vigtigste var altid tallene. Eller lad os nævne sognefogeden i Vamdrup sogn, der nogle år er nævnt for at være fritaget for både avlingspenge og spindepenge (se herom nedenfor). I listen over avlingspenge hedder han Hans Jensen Horskjær, men i listen over spindepenge Hans Hansen Horskjær. Kun en utilladelig tyrkertro på kildernes pålidelighed kunne få os til at antage tilstedeværelsen af to sognefogeder i sognet (een med fritagelse for avlingspenge og een med fritagelse for spindepenge), når det drejer sig om oplysninger, der oprindeligt kun havde sekundær betydning. Kort sagt, man skal ikke tro på alt, hvad man læser. Især ikke, når man vil bruge regnskaberne til andet end det, de blev til for. Og sådant et ærinde er vi ude i her: Vi vil forsøge at aftvinge dem oplysninger om den landlige administration i lenstiden, om bønderfogederne, især sognefogederne.

De, som dengang aflagde regnskab, har naturligvis ikke haft tanke for andet end det regnskabsmæssige. De har f.eks. ikke haft noget ønske om, at man til enhver tid skulle kunne se, hvem der bestred de forskellige administrative »embeder« i lenet. Og når mange af dem alligevel er nævnt, så skyldes det kun, at de på en eller anden måde har været regnskabsrelevante. Hvis en gårds landgilde ikke var ført til indtægt, så måtte dette forhold forklares. Forklaringen kunne f.eks. være, at gården var afbrændt eller fæsteren forarmet; men årsagen kunne også være, at vedkommende var enten herredsfoged eller delefoged. For afkortning i landgildeydelsen var den måde, de pågældende blev aflønnet på. Således vil der hvert år være en liste over disse embedsindehavere. Så heldige er vi

ikke, når det drejer sig om de andre bønderfogeder, for man kan ikke uden videre gå ud fra, at de overhovedet fik nogen løn. I 1610 havde sandemændene i Koldinghus len opnået kongelig bevilling til at slippe for »ægt og arbejde«; men allerede samme år trak kongen bevillingen tilbage med den begrundelse, at i den del af landet var sandemændene så vel aflagte økonomisk, at de godt kunne undvære denne begunstiggelse.³ Hvis det var blevet ved denne afgørelse, ville man ikke have kunnet finde sandemændene i regnskaberne; men det gik nu sådan, at både de og andre bønderfogeder fik den ønskede frihed.

Et tingsvidne fra Brusk herred 1654 (M 18349) oplyser, at kirkeværger, præstens medhjælpere, sognefogeder, sandemænd, kirketjenere (fæstere af kirkegods), delefogeder og langægtsmænd i Brusk herred var fri for brødbagen, spindepenge og andre små skatter. Af de årlige regnskaber kan man aflæse, at friheden også gjalt avlshoveri; og iøvrigt var også herredsskriverne omfattet af disse friheder, der synes at have været fælles for alle herrederne i Koldinghus len.

I samme omfang som regnskaberne nu vedrører de ovenfor omtalte tjenesteydelser må man kunne gøre sig håb om at finde de forskellige bønderfogeder nævnt som begrundelse for, at denne og hin gård eller person er sluppet fri. Men helt så enkelt er det ikke. Hoveriet har nok i en vis forstand været en af de allervigtigste indtægtskilder for lenet; men sådanne arbejdsydelser blev ikke uden videre indtægtsført. Det blev de først, når de var blevet omsat i penge. De bønder, der gjorde hoveri til enten Nygård eller Vamdrupgård, fik på et tidligt tidspunkt lov til at afløse denne ydelse med et fast pengebeløb pr. år. Fra da af ville der altså være en indtægt at bogføre, og tilsvarende ville det være nødvendigt at opregne dem, der af forskellige grunde ikke betalte (f.eks. på grund af et eller andet særligt hverv som ovenfor anført). Her er der så en reel chance for at finde bønderfogederne nævnt med navn. Men altså kun for så vidt som det drejede sig om Nygård eller Vamdrupgård. Bønder, som måtte have gjort hoveri til andre hovedgårde, vil ikke være nævnt.

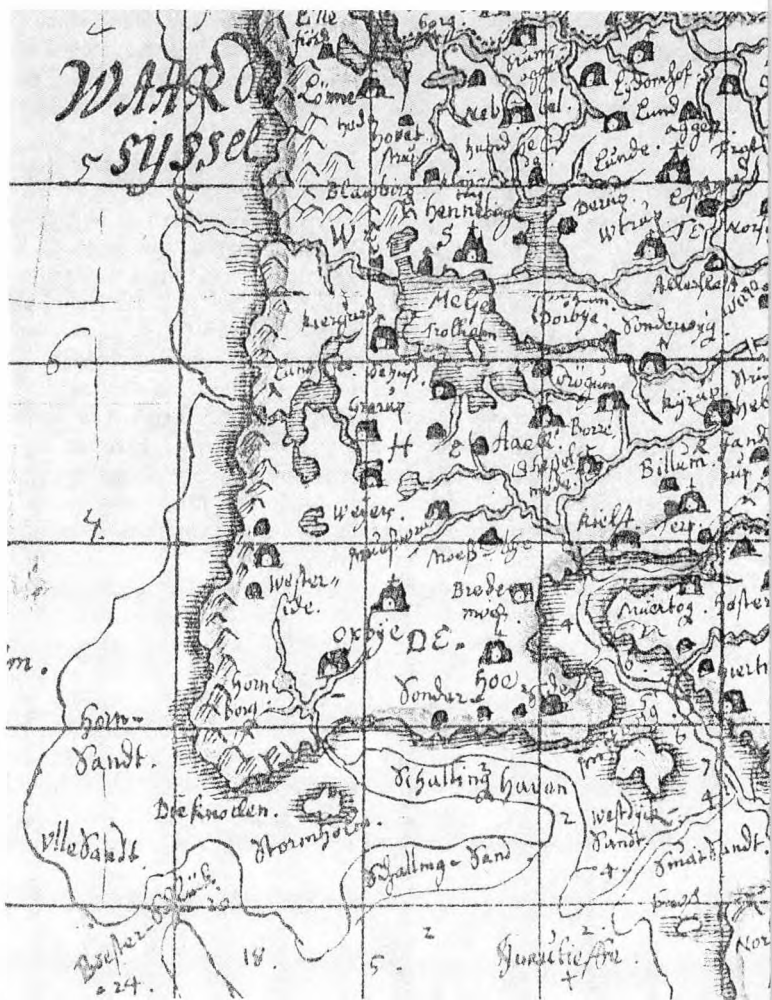
Til alt held for denne undersøgelse var der også i løbet af perioden en anden art hoveri, der blev afløst af et årligt pengebeløb; det var hovspindet, som blev afløst af et lille årligt beløb i spindepenge; og straks rummer regnskaberne et mylder af

nye oplysninger om, hvem bønderfogederne var. Denne situation varer kun nogle få år; så har man åbenbart fundet ud af, at en mere summarisk opgørelse er tilstrækkelig, når det gælder spindepengene; og atter må man lede forgæves efter bønderfogederne i den forbindelse.

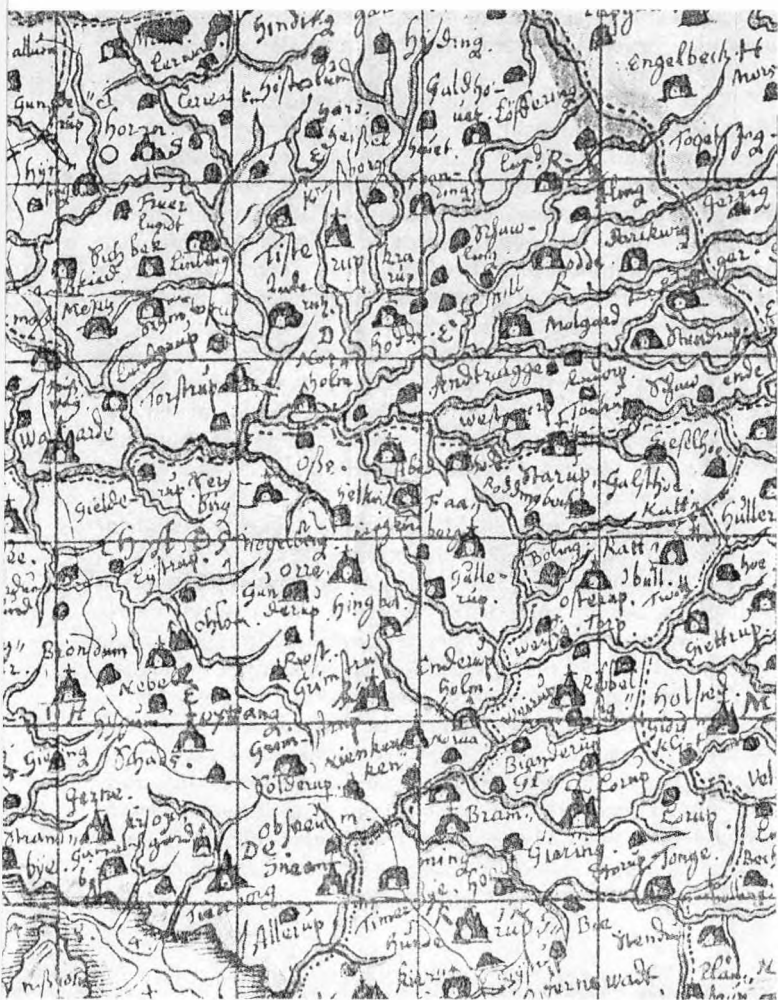
Lad disse forhold være omtalt så udførligt, for at man kan forstå, at manglende omtale ingenlunde betyder, at de pågældende bønderfogeder ikke har været der; der har blot ikke været nogen grund til at nævne dem i regnskaberne. Et ganske pudsigt eksempel på bønderfogedernes måske nok af regnskaberne fortiede men ikke desto mindre ganske virkelige eksistens finder man i en kvittering dateret den 4. oktober 1623. Det er sognefoged Peder Hansen i Skamstrup, der kvitterer for modtagelsen af halvfjerde rigsdaler og tolv skilling danske for at have huset og bespist »den morian ved navn Peder ... udi 21 hellige og søgne dage, mens han efter kgl. majestæts nådigste befaling og missive ... har fanget og optaget perler udi Nørholms store å i fornævnte Skads herred, beregnet om dagen for mad og øl 12 sk. danske«. Den pågældende morian kaldes i de kongelige breve, der er optaget i Kancelliets Breve, »indianer«. Han er formentlig kommet med admiral Ove Gjedde hjem fra hans store ekspedition til Ceylon og er som perlefisker blevet udnyttet af kongen til at sikre et kongeligt udbytte af perlefangsten i Varde å. Det er nemlig denne å, det drejer sig om. Herovre havde Koldinghus len på den tid nogle beskedne besiddelser, blot 3-4 gårde langs Varde å i Øse sogn; men selv her har der altså været sognefoged. Kongens eksperiment med morianen Peder endte iøvrigt ulykkeligt. Peder har uden tvivl fundet perler, men han døde samme vinter. Svømmeturene i det kolde åvand har nok været ham for meget.

Lensregnskabet 1610-11

Regnskaberne for Koldinghus len er bevaret i en nogenlunde ubrudt række fra 1610. De er ikke alle lige fuldstændige, og århundredets mange krige har også måttet sætte deres præg på indholdet. Vi er som læsere i den heldige situation, at det første regnskabsår (1/5-1610 til 1/5 1611) foreligger i trykt form, så at enhver med rimelig lethed kan sætte sig ind i,

Udsnit af Johannes Mejers kort fra midten af 1600-tallet med Varde Å, hvor »indianeren« Peter svømmede rundt efter perler. Han boede hos

sognefogeden i Skamstrup. Der har faktisk været perlemuslinger i åen!

hvorledes et lensregnskab er organiseret, og hvilke typer bilag man kan forvente at træffe deri. Det vil i det følgende blive betegnet som KLR.⁴

I KLR finder man allerede to sognefogeder omtalt. De er begge nævnt i listen over avlingspenge som fritaget for denne afgift på grund af deres særlige hverv: de er sognefogeder og har indseende med skoven. For den, som gerne vil have sin formodning om sognefogedinstitutionens tidlige eksistens bekræftet, er dette både opmuntrede og nedslående: Ordet sognefoged forekommer altså fra første færd. Men hvad betyder det? Har betegnelsen et indhold, der berettiger, at man jævnfører den med 1700-tallets brug deraf. Og kan man sige, at institutionen overhovedet er til stede, hvis der kun er disse to »sognefogeder«. Imidlertid kan man ikke straks opgive håbet; for der kan jo være så mange grunde til, at de ikke er nævnt i et regnskab. Det kunne jo f.eks. være, at de på det tidspunkt slet ikke blev honoreret for deres bestilling, jvf. kongebrevene om sandemænd samme år.

En ganske betydelig udgiftspost i det årlige regnskab er forbruget af madvarer. Det kunne dreje sig om bispisning af enhver form for gæster, lige fra konge og fyrster på besøg til lovbydere, der for kortere eller længere tid var indsat i arresten. Uanset rang og stand blev der nogle udgifter, som skulle bogføres. Derfor vil man i regnskaberne også finde redegørelser for forbruget af øl og brød. Og det var i begyndelsen af århundredet stort. Gårdmænd og boelsmænd, der var inde på slottet for at gøre hoveri, skulle have et enkelt måltid mad pr. dag (to brød og en potte øl). Og hvad der må fange vor interesse, når vi gerne vil finde spor af sognefogederne, er, at der også hvert år er en opgørelse af, hvor meget det har kostet i brød, sild og øl, at »bønderfogederne« fra herrederne har været inde på slottet i forskellige anledninger.

Bespisningslisterne

Almindeligvis optræder bispisningen af bønderfogeder i hovedregnskabet sammen med bispisningen af de bønder og boelsmænd, der har gjort hoveri på slottet. I begge tilfælde drejer det sig om forbrug af brød og øl samt et vist kvantum sild, der muligvis kun kom bønderfogederne til gode. Der er

Kortis for Sandmænd och andre

Som for Avlingspenge att indgiffne Er fri, ocs forskånet

Drifts Serritt

Stærre

Andst Serritt

Stærre

1/2 Ried

Stærre

Im guden dyer, sindt Jænsfær, dyer,
 Jæts ocs dyer, im dyer, sindt Jænsfær,
 Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer,
 Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer

Stærre

1/2 Ried

Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer

Stærre

1/2 Ried

Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer
 Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer
 Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer

Andst Serritt

Stærre

Andst Serritt

Stærre

1/2 Ried

Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer

Stærre

1/2 Ried

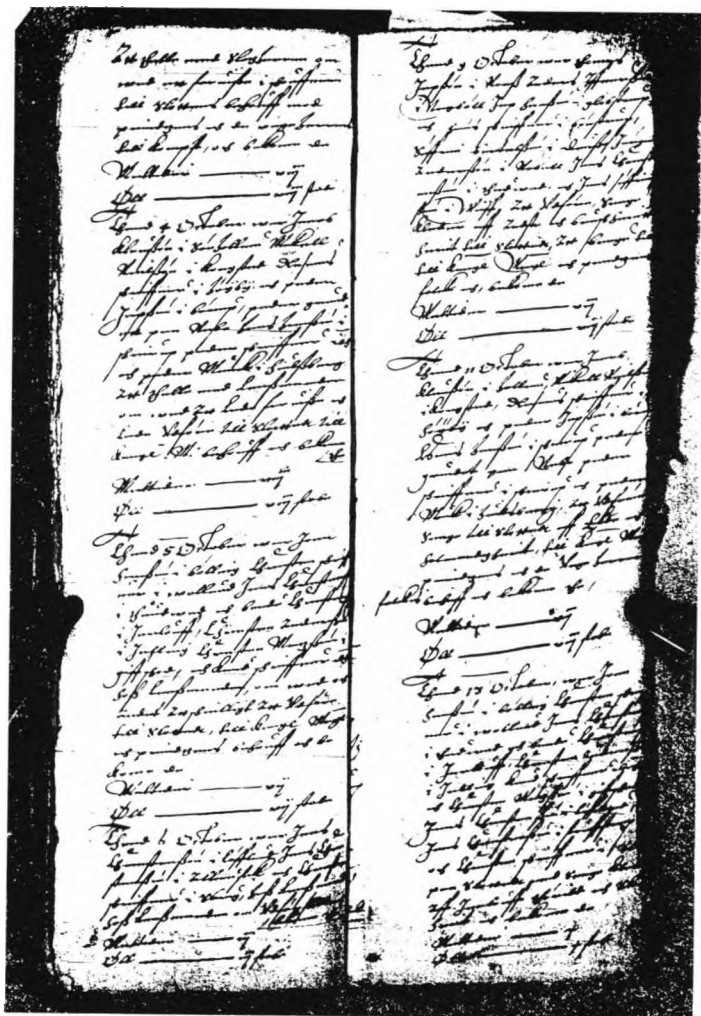
Stærre

Stærre dyer, dyer, sindt Jænsfær, dyer

Stærre

1/2 Ried

Et regnskabsbilag fra 1643-44 vedrørende avlingspenge. Overskriften lyder: »Kortes for sandemænd og andre, som for avlingspenge at udgive er fri og forskånet«. Af tilførlerne på denne side ser man, at det ikke blot var hvervene som sandemand eller sognefoged, der gav fritagelse for avlingspenge. Det kunne også f.eks. være gården i Tiufkær, der nok skulle yde landgilde, men som var fri for ægt og arbejde, fordi bygningerne »en langsommelig tid« har stået øde.

Bespisningslisterne rober bønderfogedernes virksomhed. Her et eksempel fra 1613, hvor kong Christian IV ventes på besøg sammen med prinsen og unge herrer. Tilførslen midt i højre spalte lyder: Den 11. oktober var Jakob Klausen i Holm, Mikkel Nielsen i Kongsted, Rasmus skriver i Hyby og Peder Jepsen i Børup, Hans Hansen i Skærup, Peder Grundet på Nebbe, Peder skriver i Skærup og Peder Munk i Hvilbjerg at udføre senge til slottet af Elbo og Holmans herred til kgl. maj., prinsens og de unge herrers behov og bekom da:

måltider: 8
øl: 8 stobe.

nemlig den forskel på specifikationerne af de to poster, at mens det dag for dag noteres, hvor meget brød og øl der er udgivet på hoveriet, så er der for hver dags besøg af bønderfogeder noteret et »måltid« samt en hel stob øl (2 potter!) pr. person. Øllet til bønderfogederne var ikke blot rigeligere, men også bedre; det var svendeøl i modsætning til hovarbejdernes arbejsoøl.

Hvem er nu bønderfogederne? Hvad bestilte de? Og har de noget at gøre med sognefogeder? – KLR indeholder ingen bespisningsliste; den er gået tabt for regnkabsåret 1610-11. Men listerne foreligger for nogle af de følgende år, og vi har til brug for denne undersøgelse kigget i listerne for de tre år, der omfatter perioden 1/5-1613 til 1/5-1616.

Listerne røber en intens trafik mellem lenets enkelte herreder og Koldinghus med ærinde enten til lensmanden eller til slotsskriveren. Herredsvis møder bønderfogederne op i grupper, der altid består af fire mænd, undtagen når det drejer sig om de fjerne herreder, der kun sender tre. Det er næsten altid de samme, der kommer, og derfor kan det lade sig gøre at opstille en liste over denne sags hovedpersoner:

Anst herred:	Thomas Jepsen, Noes, Anders Iversen, Nagbøl, Hans Pedersen skriver, Nagbøl, Jep Hansen, Glibstrup.
Brusk herred:	Jørgen Andersen, Nebel, Søren Bertelsen, Dons, Nis Buck, Eltang, Jens Sørensen, Viuf.
Elbo herred:	Jakob Klausen, Søholm, Mikkel Nielsen, Kongsted, Rasmus skriver, Hyby, Peder Jepsen, Børup.
Holmans herred:	Peder Grundet, Nebbe, Hans Hansen, Skærup, Peder Ravn skriver, Skærup, Peder Munk, Hvilbjerg.
Jerlev herred:	Joen Hansen, Bølling, Jens Kristensen, Tudved, Kristen skriver, Vollund, Bunde Kristensen, Jerlev.
Slavs herred:	Jens Hansen (el. Kristensen), Løvlund,

Tørrild herred:

Jes Kristensen, Almstok,
Kristen skriver, Slav.
Kristen Andersen, Jelling,
Kristen Madsen, Givskud,
Knud skriver, Jelling el. Givskud.

Nørvang herred er aldrig nævnt. Det er i denne sammenhæng slået sammen med Tørrild herred, idet Kristen Madsen er herredsfoged for Nørvang herred.⁵

Takket være personregistret i KLR er det nemt at identificere en stor del af personerne umiddelbart. Som de er stillet op her, er første person herredsfoged og den næste delefoged (bortset fra Tørrild herred, der ikke har nogen speciel delefoged, men hvor der møder to herredsfogeder sammen med en skriver). Tredie mand fra herredet bærer normalt tilnavnet »skriver«, og i det omfang det har været muligt at identificere herredsskriverne i KLR, viser det sig, at de er identiske med bespisningslisternes.

Nu ved vi, at der med »bøndefogeder« først og fremmest menes herreds- og delefogeder samt skrivere. Men det er ikke godtgjort, at trediemanden fra hvert herred er skriver, og fjerdemændene har vi endnu ikke identificeret. Kun Holmans herreds Peder Munk er nævnt i KLR med særligt hverv. Han er skovfoged, og det er vistnok tilstrækkelig forklaring på hans deltagelse. For udvisning af skov var en af de væsentlige opgaver, lensmanden løste i samråd med bønderfogederne.

Delefogederne

Delefogederne optræder stabilt i listerne indtil 1. oktober 1615. Derefter er Anders Iversen, Anst herred, Mikkel Nielsen, Elbo herred, og Jens Kristensen, Jerlev herred, forsvundet. Årsagen kan aflæses af regnskabet for samme år. De er gået af i forbindelse med, at de er blevet udskrevet til at være soldater og »øves og bruges i krigsbrug« (om dette nu skal forstås som en byrde, der blev lagt på dem personligt, eller om den var blevet lagt på gårdene).⁶

Anders Nielsen blev afløst af sin søn Eske Andersen, der så også herefter optræder i bespisningslisterne. Mikkel Niensens efterfølger skulle ifølge regnskabet være Jep Pedersen i Børup,

men i bespisningslisterne finder man herefter Jep Klausen, ligeledes fra Børup. I regnskabernes andre bilag kan man finde denne Jep Klausen benævnt delefoged allerede 1625, men så sent som 1636 foreligger der en kvittering fra Jep Pedersen, der som delefoged har tilset reparationen af færgebroen ved Snoghøj. Først derefter finder man regelmæssigt Jep Klausen som delefoged. Af deres landgilde at dømme drejer det sig om samme gård i Børup. Så der kan være tale om, at den egentlige delefoged Jep Pedersen har brugt en svigersøn eller yngre partner til visse opgaver.

I Jerlev herred er Jens Kristensen blevet afløst af Mads Andersen fra Ødsted – i god overensstemmelse med bespisningslisterne. – Der har også fundet et skifte sted i Slavs herred. Her er der ikke tale om, at den gamle Jens Kristensen skulle være blevet udskrevet til soldatertjeneste; han er blot gået på aftægt og har overladt gården – og delefogedbestillingen – til sin søn Mads Jensen. I dette tilfælde har den gamle fortsat med tage del i rejserne til Koldinghus.

Fjerdemændene

Det er Anst herred, der udviser den største stabilitet med hensyn til repræsentationens fjerde mand. Det er i alle tilfælde undtagen eet Jep Hansen fra Glibstrup i Anst sogn. At dømme efter jordebogen har han beboet en gård af beskeden størrelse; den mest bemærkelsesværdige post i hans landgilde er hele 20 læs ved. De mange læs ved i landgilden kan antyde en nær tilknytning til skovbrug, og det har måske været et speciale, der gav ham plads i herredets firemandsdelegation.

Ved een lejlighed har han været afløst af Jep Nielsen, Højrup. Det er een af de to sognefogeder, som er fundet i KLR. Også han har 20 læs ved med i sin iøvrigt meget omfattende landgilde. Fra KLR ved vi netop, at han foruden at være sognefoged også havde indseende med skoven.

I Brusik herred ved vi ikke, hvem skriveren er, og derfor heller ikke, hvem fjerdemanden er.⁷ Det kan være Jens Sørensen i Viuf eller Nis Buck i Eltang. Begge er selvejere, men Nis Buck sidder på jordegods, der ikke blot er jordegent, men også frit. Hans landgilde er ikke overvættens stor. Ydelsen af ved beløber sig til 10 læs. – Jens Sørensens landgilde er ret stor, og

heriblandt de 20 læs ved, der har karakteriseret de foran- nævnte fjerdemænd.

Elbo herred: her er den faste fjerdemand Peder Jepsen i Børup lige indtil oktober 1615. Han synes ikke nævnt i jordebogen. Hans afgang i 1615 er ikke begrundet i regnskaberne. Han var jo en af dem, der ikke var regnskabsrelevante. Men man tager vel ikke fejl i at antage, at årsagen har lignet den, der fik delefogederne til at fratræde deres stillinger på samme tid. Peder Jepsens afløser i bespisningslisterne er Niels Thuesen fra Erritsø.

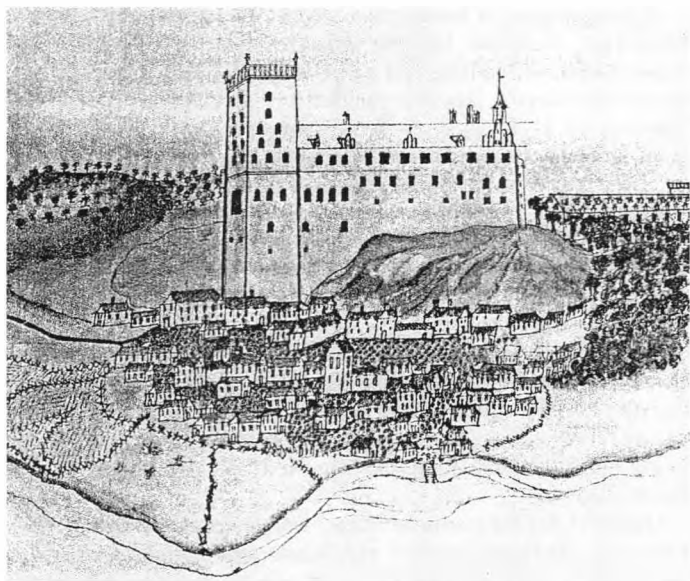
Om Holmans herred ved vi allerede, at Peder Munk var skovfoged og det for hele herredet iflg. lensregnskaberne. Han fortsætter iøvrigt gennem alle de tre år, der er til behandling her.

Jerlev herreds fjerdemand er Bonde Kristensen i Jerlev. Han har en enkelt gang (13/10-14) været erstattet af en Kristen Bondesen, ligeledes fra herredet. Det kan være en skrivefejl, eller der kan være tale om, at han for en enkelt gangs skyld lader sig repræsentere ved en voksen søn. Hans landgilde synes ikke overvættets stor. Ydelsen af ved beløber sig til kun 2½ læs; det er det almindelige i Jerlev by, idet undtagelsen er en større gård, der yder de 20 læs. Så en specielt nær forbindelse til skovbrug er altså ikke påvist i dette tilfælde.

Bonde Kristensen afgik iøvrigt i 1615 på samme tid som delefogederne. Hans afløser var Morten Bondesen, der formentlig er en søn. I KLR er denne nævnt som tiendefæster, så helt ubetydelig har han næppe været; han er ikke set i jordebogen.

Vi har hidtil set, at det nærmeste, vi kan komme en generalisering med hensyn til herredsdelegationernes fjerdemænd er deres tilknytning til skovbrug. Det er dog ikke eentydigt.

At de skulle have det tilfælles, at de er sognefogeder, er ikke påvist. I eet eneste tilfælde ved vi, at fjerdemanden var sognefoged; men han var desuden sat til at have skovtilsyn. Desuden må det være indlysende, at når det stort set er samme mand, der stiller for herredet, så er det ikke sognefogedhvervet, der alene kunne gøre udslaget. Dette måtte jo pr. definition have sognet og ikke herredet som arbejdsområde. Som repræsentanter for herredet må disse fjerdemænd snarere have været mere end sognefogeder. Om de i tilgift også har

Tegning af Koldinghus i anden halvdel af 1600-tallet (her efter illustration i Koldinghus Lens Regnskab 1610-11).

været sognefogeder, det må foreløbigt stå hen. Intet taler imod, at de har været det. Heller intet taler direkte for.

Årets gang for bønderfogederne

Bønderfogedernes fremmøde på Koldinghus betegnes generelt som udstævning, og heri ligger vel, at de normalt ikke er kommet på eget initiativ, men efter særlig ordre eller efter en eller anden generel plan, som de havde at følge.

Den hyppighed, hvormed de møder på Koldinghus er stort set ens for alle herrederne bortset fra de fjerneste, Slavs og Tørrild herreder, hvorfra fremmødet var en anelse mindre.

Listen i bilag 1 over fremmøder gælder Jerlev herred, som her er valgt, fordi det ikke er et af de allernærmeste ved Koldinghus, men heller ikke blandt de fjerneste. Der angives dato og besøgets formål.

Vi bemærker, at besøgene i forårs- og sommermånederne, bøndernes travleste tid, har indskrænket sig til ca. eet om måneden, hvorimod der har været ganske hyppigt fremmøde i vintermånederne. Det har for dette relativt fjerne herred beløbet sig til 17-19 ture om året. Lægger man mærke til datoerne, vil man bemærke en slående lighed mellem de enkelte år. Næsten på dato gentager en del af turene sig år efter år. Kongebesøg og kongelige initiativer kunne være med til at forrykke regelmæssigheden; men hvad de mere lokale affærer angår, taler disse bespisningslister deres eget sprog om en nøje planlagt og omhyggeligt gennemført administration fra lensmandens side.

Eftertiden har en tilbøjelighed til at anse herredsfogeden for at være tingholder først og fremmest.⁸ Og denne virksomhed har da også ofte nok medført en rejse til Koldinghus, 4-6 gange pr. år, hvor sager skulle aftinges. Men derudover har der været adskilligt andet at bestille for både ham og de øvrige bønderfogeder.

Meget af det kan sammenfattes under ordet »udførsel«. Det kan være skattepenge eller gårdfæste (som igen kan være det samme som den udførsel af får, lam etc., som kun er nævnt for 1613-14). I 1613-14 har kongen og prinsen med medfølgende »unge herrer« været indlogeret på slottet; og det har medført særlige leverancer, både af ved og andre naturalier og også af en fornødenhed som sengetøj. Dette sengetøj blev hentet fra de fjernere herreder, hvorimod selve sengene leveredes af de herreder, der ikke havde så lang transport til slottet.

Tømmer og ved (sikkert brændevod) er også en stor post, som kunne kræve flere rejser, dels med forhandling og dels med selve leveringen, foruden at der også det ene år er beordret egentligt skovsyn.

Bønderfogederne fra alle herreder undtagen Slavs herred var indkaldt til at udfærdige den jordebog, som skulle være resultatet af mødet den 9.-10. december 1614.⁹ De samme mødte frem, da de et halvt år senere skulle påhøre kongens brev »om kaptajnløjtnant og selvejerbønder«.

17-19 dage i Kolding pr. år er i sig selv en post. Men det er jo kun toppen af isbjerget. Hovedparten af arbejdet har været alt det, der lå ind imellem: De ugentlige tingdage med retssager, stævninger og undersøgelser, som deraf fulgte; opkrævning af bøder; eventuelle udpantninger. Hele skattevæsenet med på-

ligning af skat og opkrævningen af den fra hus til hus; indsamlingen af alle mulige andre afgifter såsom lam, gæs og høns; regnskabet med, at enhver ydede sit; organiseringen af det fornødne salg af okser, indsamlingen af dem, forsendelsen af dem; udvisningen af tømmer og brændsel; fordelingen deraf efter gældende regler og fordelingen af det arbejde, der var forbundet dermed.

Det siger sig selv, at ligesom lensmanden måtte udføre sine forpligtelser gennem betroede mænd i herrederne, således har også disse selv haft brug for mænd, som de kunne uddelegere opgaverne til. – Men dem melder denne historie ikke noget om foreløbigt.

Sognefogederne

Foranstående skitse af bønderfogedernes arbejdsopgaver har efterladt et tomrum. Det administrative system har været således regionalt opbygget, at der næsten nødvendigt må have været en underordnet regional inddeling under herredsniveau – med tilhørende »embedsmænd«. Lægdsmandsstillingen (til påligning af skat m.v.), som er en almindeligt kendt funktion i den feudale tidsalder, ville i nogen grad kunne opfylde tomrummet, men kun hvis der var tillagt stillingen andre administrative opgaver end de rent ligningsmæssige.

Antagelsen af, at der må have eksisteret en sognefogedinstitution i Jylland på dette tidlige tidspunkt, trænger sig på. Men de to sognefogeder, vi hidtil har konstateret, er ikke nok til at gøre antagelsen til vished.

Hjælpen er imidlertid nær! – Det sidste bespisningsregnskab for Koldinghus len er fra regnskabsåret 1618-19. Pudsigt nok bruges her betegnelsen »sognefogeder« i stedet for »bønderfogeder« både i hovedregnskabet og som udskrift på selve bespisningslisten. Det kan vel være en lapsus fra skriverens side; og egentlig har konstateringen ikke bragt os meget videre; for systemet for besøgene er stadig det samme: normalt fire mand fra hvert amt, herredsfoged, delefoged, skriver og en fjerde-mand.

Men i 1619 skete der det, at kongen fandt på at indskærpe recessens bestemmelser om plantning af humle og pil, og han satte trumf på sit forlangende med den bestemmelse, at lens-

regnskaberne herefter kun kunne blive godkendt, hvis der var opkrævet bøder af de forsømmelige, eller det med tingsvidner var forklaret, hvorfor bestemmelsen ikke kunne efterkommes.¹⁰ Herefter måtte der altså enten være særlige bødelister for forsømmelser vedrørende humle og pil eller gyldige beviser på, at der ikke havde fundet forsømmelse sted.

I Koldinghus lens regnskab for 1619-20 foreligger der derfor en temmelig omstændelig redegørelse for bestanden af humle og pil og andre »ymper«. Sagen er ikke grebet ligedan an i de forskellige herreder. I hedeegne, hvor disse kulturer ikke har kunnet trives, kan der foreligge tingsvidner med summariske udtalelser om det umulige i at opfylde kravet. Et par herreder har også nøjedes med erklæringer uden egentlige beedigede tingsvidner. Men hvordan fremgangsmåden end har været, så er det interessante i vor sammenhæng, at pludselig dukker sognefogederne op i lyset. I Anst herred har delefogeden rejst herredet rundt med nogle mænd på inspektion. To af dem betegnes som sognefoged for hver sit sogn, og deres rapport afslører iøvrigt navnet på en tredje. Fra Holmans herred foreligger der en liste med en redegørelse i henhold til hvert sogns sognefogeds optegnelser. Og i Brusk herred har redegørelsen form af en erklæring, hvor delefogeden for hvert sogn får en beediget redegørelse fra sognefogeden, der med to tiltagne mænd har undersøgt situationen i hvert enkelt sogn.

I Elbo herred har fremgangsmåden været omtrent som i Brusk herred; men her bruges selve ordet »sognefoged« ikke; dog vil man kunne se, at der er navne, der går igen fra år til år, når der skal leveres tingsvidner om humle og pil.

De fjerne herreder har også leveret tingsvidner om humle og pil, men her er der intet, der tyder på eksistensen af en sognefogedstilling. Her synes situationen at være den samme som mere end 100 år senere: ingen påviselig relation mellem lens-/amtmanden og sognefogeder i disse herreder.

I de samme åringer bliver bilagene om avlingspenge (og fritagelse derfor) mere meddelsomme; men den helt store forøgelse af vor viden om sognefogederne kommer med afløsningen af hovspindet. Hvis der ikke havde været et par år med detailleret regnskab for denne post, ville vi for adskillige sognes vedkommende ikke have vidst noget om sognefogedernes eksistens.

Når først man kender sognefogederne på navn, vil man

snart genfinde dem i andre sager, som f.eks. skiftesager. Dem var der et par stykker af i Koldinghus len i 1620 efter nogle hekseprocesser, hvor de anklagede kvinders bo skulle konfiskeres, hvad enten de var borttrømt eller brændt. Sognefogeder kan findes blandt vurderingsmændene, men ikke nødvendigvis. I tingsvidnerne vil man også hyppigt finde dem blandt de 8 tinghørere; men normalt skal man nok ikke regne med at finde dem nævnt med titel, og det er ikke sikkert, at en funktion som tinghører indicerer nogensomhelst samfundsmæssig status.

Selv om det i første omgang er tingsvidnerne om humle og pil, der har afsløret sognefogedernes eksistens, kan man ikke tillade sig at drage den slutning, at disse synsmænd nødvendigvis er sognefogeder. Synene kan være foregået på forskellig måde. Nogle gange tager ridefogeden af sted med både herredsfoged, delefoged og skriver sammen med et antal læge synsmænd. Disses adkomst til at være med er somme tider angivet dermed, at de er blevet »udkrævet af tinget«. Der er altså ingen automatik, der bevirker, at det hver gang er sognefogederne, der er ude i tilsynsærinderne.

Fjerdemændene endnu en gang

Lad os nu se, om de nye oplysninger kaster lys over vore fjerdemænd i bespisningslisterne:

Anst herred: Jep Hansen fra Glibstrup er ikke nævnt som sognefoged i humlesagerne fra 1620. Han er imidlertid allerede i bespisningslisten 1618-19 afløst som fjerdemand af Jens Stub, sognefoged for Skanderup sogn. Et par gange har fjerdemanden været Mikkel Basse fra Store Anst, sognefogeden for Anst sogn.

Brusk herred: Her var det Nis Buck fra Eltang og Jens Sørensen fra Viuf, der optrådte sammen med herredsfogeden og delefogeden. Vi kunne ikke afgøre, hvem af dem der var skriveren; måske var det ingen af dem. Men de er begge sognefogeder; Jens Sørensen for Viuf sogn og Nis Buck for Eltang, Stenderup og Gudsø i Eltang sogn (dette omfattende sogn havde endnu efter 1791 mere end een sognefoged).

Holmans herred: Fjerdemanden var her Peder Munk, Hvilsbjerg. Han døde i 1618.¹¹ På gården Hvilsbjerg blev han afløst

af Hans Munk, der er nævnt blandt sognefogederne i herredets tingsvidne om humle og pil i 1621. I den seneste bespisningsliste var hans efterfølger Thim Sørensen af Børkop, sognefoged i Gauerlund sogn.

Jerlev herred: Her blev Bonde Kristensen afløst af Morten Bondesen i bespisningslisterne. Denne blev delefoged omkring 1618-19. Om han forinden har været sognefoged, siger kilderne ikke noget om; men der er andre tilfælde af, at delefogeder er blevet rekrutteret blandt sognefogeder. Det er også værd at bemærke, at navnet Bonde genfindes hos en senere sognefoged i Jerlev sogn. Det var ikke usædvanligt, at sognefogedstillingen »gik i arv« inden for en bestemt familie.

Elbo herred: Fjerdemanden Peder Jepsen er ikke fundet omtalt i kilderne. Hans afløser i bespisningslisterne var Niels Thuesen fra Erritsø. Denne er bevidnet som sognefoged i regnskabet 1623-24.

De tre udherreder, Nørvang, Tørrild og Slavs herreder: Disse stillede med kun tre mænd ved møderne på Koldinghus, og kilderne røber ikke eksistensen af sognefogeder her. Men deraf kan man egentlig ikke slutte, at de ikke har været der. Jvf. at kun en lille tilfældighed afslørede, at der var sognefoged i Skamstrup i Skads herred.

Rekruttering af bønderfogeder

Når det drejer sig om de bønderfogeder, hvis eneste belønning var, at de slap fri for hoveri, har regnskaberne ikke haft nogen særlig grund til at anføre, hvornår den ene afgik og den anden tiltrådte. Anderledes forholder det sig med dem, der skulle slippe for landgilde, og det gælder først og fremmest herreds- og delefogeder.

Regnskaberne har egentlig ingen anledning til at oplyse, hvilke forudsætninger der skulle være til stede, for at en mand blev udnævnt til enten herreds- eller delefoged. Men lidt røber de dog. Således havde Kristen Madsen, herredsfogeden for Nørvang herred, en særlig ordning. Da hans forgænger Terkel Grøn afgik, havde der ikke været nogen af kronens fæstere, der kunne varetage stillingen med dygtighed. Derfor var Kristen Madsen blevet udnævnt, skønt han var fæster på kirkegods. Da han ikke kunne blive fri for at betale sin landgilde til

kirken, fik han til gengæld fra Koldinghus et vist kvantum rug, byg, havre og smør hvert år. Denne oplysning siger vel så meget, at man endnu fastholdt den gamle skik med at vælge herredsfogederne blandt de forhånde værende bønder, og helst blandt kronens fæstere.

Da Jakob Klausen på Søholm, herredsfogeden for Elbo herred, døde, kunne hans gård figurere i regnskabet under hans eget navn et par år endnu, fordi enken havde »holdt en dygtig person som herredsfoged« i hans sted. Om denne karl så senere giftede sig med enken og overtog gården, fremgår ikke; men herredsfogedbestillingen blev i alt fald på samme gård resten af lenstiden.¹²

Denne for os nutidige læsere nok lidt usædvanlige adgangsvej til en dommerstilling giver indtryk af, at bønderfogedbestillingerne kan betragtes som hoveri, omend af en højere orden. Der ligger på hver gård en samfundspligt, der skal gøres, om det så er at grave tørv til Koldinghus, eller det er at være foged. I samme retning peger det forhold, at så mange delefogeder gik af, da deres gårde skulle pålægges en militær forpligtelse i 1618. Nu var *det* deres samfundstjeneste, og så måtte andre tage sig af fogedhvervet; andre som havde talent i den retning.

Som det måtte være tilfældet i en tid, da børn først og fremmest fik deres oplæring i hjemmet, kunne det ofte blive en søn, der var bedst kvalificeret til at føre faderens hverv videre, uanset hvilket hverv der var tale om. Der synes da også at være en del arvefølge i fogedbestillingerne. Tydeligst gælder det delefogedstillingen i Holmans herred. Gennem hele perioden er navnet Hans Hansen, men det er ikke samme person. Omkring 1632 er der sket et skifte fra far til søn.

Gennemgår man listerne i bilag 2 og 3, vil man konstatere en række tilfælde af arvefølge, i det mindste at der kunne være det, for så vidt angår navnene. Man vil også se, at en delefoged eller herredsfoged tilsyneladende kan være trådt i funktion endnu mens forgængerens var i virksomhed. Det er naturligt at forstå det sådan, at det undertiden kan være arveforhold, der spiller ind.

Med hensyn til sognefogederne kan vi først nævne Jes Hansens søn, der er nævnt som sognefoged i Øster Starup sogn. Det er næsten umuligt at forestille sig, at han kan stå i listen under denne betegnelse, hvis det ikke er fordi han er kommet

til at stå for både gården og bestillingen som arving. Han har hjulpet sin far med begge hverv, og nu må han en overgang føre dem videre. I netop dette tilfælde ser det ud til, at man snart har måttet overlade sognefogedhvervet til en anden. Nogle år efter er gården noteret som »Jes Hansens hustru«, og den er stadig fritaget på grund af sognefogedtjeneste, »fri for sognefogderi« står der. Jes Hansens enke betegnes ikke direkte som sognefoged, men det er hende, der driver gården og også sognefogedtjenesten. Det kan hun have brugt sin søn til, hvis han stadig har været på gården; men det kan sikkert også være sket ved hjælp af gårdens karle. Sådant har man en del tilfælde i det følgende århundrede, hvor kvinder med enkestatus reelt kunne bestride sognefogedhvervet.

De to generationers samarbejde om både gård og sognefogedbestilling har vi dernæst et helt klart vidnesbyrd om i spindepengelisterne 1624-26, hvor det nævnes, at sognefogeden i Ferup, Lejrskov sogn, er enten Poul Pedersen eller hans søn Peder Poulsen.

Samme søn har åbenbart været ganske dygtig til hvervet; for det må være ham, der nogle år efter er noteret som delefoged i Anst herred.

Der er to andre tilfælde, hvor delefogederne ligeledes er rekrutteret blandt sognefogederne. I Bjert, Eltang sogn, var Niels Poulsen sognefoged ifølge regnskabet for spindepenge 1623-24. Allerede året år efter noteres han i det tilsvarende bilag som delefoged. Det ligner en fejl, men vi har set andre eksempler på assisterende delefogeder, og godt 20 år senere ser vi da også Niels Poulsen af Bjert som officiel delefoged i Brusk herred. (Der må selvfølgelig tages det forbehold, at det ikke tilfældigvis er en anden person med samme navn. Dette forbehold gælder både her og i andre tilfælde). – Tilsvarende var Niels Jensen Buch af Vork sognefoged i Egtved sogn, før han blev delefoged for Jerlev herred.

Fogderier¹³

Under herredsniveauet var det sognet, der var den administrative enhed, som det f.eks. fremgår af udvælgelsen af lægds-mænd i Jerlev herred (se nedenfor). Det gælder også alle jorde-

bøger, der primært er ordnet efter herred og sogn. Men der var forskellige forhold, der modificerede dette mønster.

Så sent som i 1791, da sognefogedinstitutionen skulle indrettes efter den nye forordning, måtte man i det daværende Koldinghus amt fastholde, at adskillige sogne stadig havde brug for mere end een sognefoged på grund af sognets udstrækning.¹⁴ Det gjalt f.eks. Eltang sogn i Bruskh herred, hvor der var hele tre sognefogeder. Dengang var Nr. Bjert endnu ikke udskilt som selvstændigt sogn.

Gauerslund sogn var også et af dem, der havde flere sognefogeder i 1700-tallet. Når der i listen over sognefogeder (bilag 2) er foretaget en opdeling i fogderier, er det mere et forslag til forklaring på det forhold, at der er flere samtidige sognefogeder nævnt i kilderne, end det er en oplysning, der er udvundet af de samme kilder.

Et vist holdepunkt er der dog. Et par af de første tingsvidner om bøndernes plantning af humle og pil, er givet på grundlag af sognefogeders indberetninger. To af dem findes i bilag 4-5. Der er i anmærkningerne peget på nogle af de forhold, der indicerer fogderier.

I lenstiden var administrationen desuden påvirket af, at herredsgrænserne ikke respekterede sognegrænserne (se bilag 6), hvorfor et sogn kunne have brug for en sognefoged på hver sin side af herredsgrænsen. I listen over sognefogeder (bilag 2) kan der være anført et udråbstegn efter et sogn. Det angiver, at sognets kirke ligger i naboherredet. Således f.eks. Øster Starup sogn, der med hensyn til kirke lå i Bruskh herred, men havde et par af byerne liggende i Jerlev herred. Derfor sognefoged både i Starup og Hesselballe.

Sognefogeder og andre bønderfogeder

Et spørgsmål, man støder på, når man beskæftiger sig med sognefogederne i disse tidlige tider, er, om ordet egentlig har et selvstændigt indhold, så at det betegner et ansvarsområde og en beskæftigelse, der adskiller sig fra andre »bondeembeder« i tiden. Er en sognefoged f.eks. egentlig det samme som en sandemand? – Vi må derfor gøre et forsøg på at opregne de forskellige »embeder« og så vidt muligt notere os deres forskellige funktion.

Selve ordet bondefoged er ganske klart en samlende betegnelse for flere embeder. Det giver sig af bespisningslisterne, hvor det bruges om samtlige de folk, der stillede i Koldinghus fra de enkelte herreder: herredsfogeder, delefogeder, skovfogeder, skrivere og visse andre, deriblandt sognefogederne. Og man må også erkende, at i et vist omfang har der været en overlappning af virkeområde: det er jo de samme fire mænd, der møder hver gang, uanset hvilke sager der skal ordnes. Herredsfogeden var f.eks. altid med; ikke blot når mødet gjalt resultatet af retsforhandlinger. At skriveren normalt var med i sager af enhver art, siger vel noget om, at han ikke blot var tingskriver, men havde opgaven med at skrive ved enhver tænkelig anledning i herredets administration.

Man kender et missiv fra kong Frederik II til lensmanden i Haderslev (16/4-1580) om at indføre delefogedstillingen, for at en herredsfoged ikke skulle være i den situation, at han både skulle forfølge kronens interesser og være dommer i de sager, der udsprang deraf.¹⁵ Nok har virkeligheden ikke levet op til denne principielle adskillelse. Men det går dog vel an, at skelne mellem på den ene side rettens folk og på den anden side alle de andre, der på forskelligt niveau skulle varetage kongens interesser af både økonomisk og ordensmæssig art. Rettens folk er så herredsfogeder og sandemænd. Administrationens folk er f.eks. slotsskrivere, ridefogeder, delefogeder, sognefogeder, skovfogeder, dyrevogtere og lægds mænd.

I Jerlev herreds tingbog 1653 møder man både ridefogeden og delefogeden i retten adskillige gange, og der synes ikke at være nogen klar forskel på, hvad slags sager de tager vare på. Delefogeden er Niels Jensen Buch af Vork. Undertiden nævnes han med sin stilling, undertiden blot på navn. Det bør der nok ikke udtrages for meget af, selv om man dog kan se, at han i visse tilfælde synes at fungere blot som prokurator på linje med andre begavede bønder. Som delefoged har han blandt andet til opgave efter dom at inddrive resterende skatter ved udpantning (selv udpantningen kan foretages af andre),¹⁶ syne afbrændte gårde, syne salpeterhuset, markskel, veje og broer, skader ved overfald, humlekuler, fremlyse hest, tage funden bøsse i forvaring, modtage udpantede genstande. Han kan handle på vegne af enten lensmand eller ridefoged. På linje med andre bønder kan han nu og da optræde som sættemdommer, hvis herredsfogeden selv er inhabil. Når han en

dag skaffer sig tingsvidne på, at Jørgen Hansen i Vork ikke har noget at sige Anne Hanskone på i anledning af en studs død, så vejrer man vel, at der hænger en løs trolddomsbeskyldning i luften, og at delefogeden skulle have taget sig af sagen, hvis den havde haft noget på sig.

Der var intet til hinder for, at samme person kunne bestride to hverv. I Nørvang og Tørrild herreder ser man personsammenfald med hensyn til herreds- og delefogedstillingerne. Det samme kunne gælde hvervene som sandemand og sognefoged. Regnskaberne nævner undertiden begge betegnelser, når hoverifritagelse skal begrundes. Men de samme regnskaber indicerer også, at det ikke drejer sig om samme bestilling. Der er nemlig intet i vejen for, at der kan bo to sandemænd i samme sogn, endda i samme by, hvorimod sognefogederne bor spredt over herredet i god samklang med, at deres arbejdsområde er et sogn eller et fogderi.

Sandemænd og sognefogeder optræder hyppigt nok i Jerlev herreds tingbog 1653, men næsten aldrig med angivelse af deres stilling. Der er en tilførsel den 20/7 om, at sandemændene vil samles hos Niels Lassen i Amnitsbøl for at ordne et økonomiske mellemværende, de har haft, siden herredsmændene havde samlet ind til de to sandemænd, der rejste til København for at tage del i kongens hyldning (det må jo have været ved kongeskiftet i 1648!).

En helt summarisk omtale af sandemænd og mange andre »bønderfogeder« findes på tingdagen den 24/8, hvor ridefogeden tinglyser et brev fra lensmanden om krybskytteri på kongens vildtbane. Det hedder her, at alle ridefogeder og delefogeder, men også skovfogeder, sandemænd, sognefogeder og menige Koldinghus-bønder skal være skovriderne behjælpelige med at angive og pågribe krybskytterne. Her er sandemænd og sognefogeder altså nævnt side om side med samme pligt som enhver anden bonde.

Når man kender navnene på sandemændene, kan man naturligvis genfinde dem i tingbogen, og det viser sig, at de kan have mange forskellige hverv. De kan bl.a. være med ridefoged eller delefoged ude til de mangfoldige syn, der skulle foretages. Men det kunne sognefogederne også, og det kunne iøvrigt mange andre bønder, om hvem vi ikke ved at de havde et særligt hverv. Det, som skulle være sandemændenes særlige

bestilling, nemlig at »gøre tov« (afsige kendelser i alvorlige sager), hører vi intet om i denne tingbog.

Ordet sognefoged forekommer ialt to gange i tingbogen foruden i ovenstående brev om krybskytter. Den 29/6 nævnes, at sognefoged Hans Lassen af Højen har været ude at syne skaderne efter et overfald. Når det udtrykkeligt nævnes, at han er sognefoged, skyldes det måske, at han har gjort det for ridefogeden; for ellers kunne mange andre end sognefogeder deltage i sådanne syn.

Samme dato er der imidlertid en anden omtale af sognefogeder. Alle herredets sognefogeder tilsiges til at indkræve småskatter og levere dem på slottet straks, hvis de ikke vil stå til rette derfor. Her har vi altså en enkelt opgave, som udtrykkeligt påhviler sognefogeder; og det er, som det kunne ventes, en opgave under ridefogedens (eller delefogedens) ressort.

Det gælder naturligvis lige så vel for sognefogeder som for sandemænd, at når man kender dem på navn, kan man genfinde dem i forskellige roller; men disse roller afviger ikke fra sandemændenes. – Dog er der eet tilfælde, der må nævnes. Det gælder Kristen Mortensen, der var sognefoged i Jerlev. Han havde haft besvær med Elsa Nielskone af Oxvig, der havde nægtet at age tiendekornet til Koldinghus, og derfor førte han den 11/5 vidner på, hvordan ægten i sognet plejede at foregå. Alle undtagen Elsa Nielskone havdeaget med tiendekorn, når de blev tilsagt. Ægten plejede at gå ret om i sognet, og hver gård kom således til at age hvert tredje år. Og sådan havde det været både i Kristen Mortensens tid i sognet og også i »hans formands« tid. – Her har man et rigtigt sognefogedanliggende, sådan som man genfinder det igennem hele 1700-tallet: fordelingen af ægt.¹⁷

Betegnelsen lægdsmand blev ofte benyttet omkring 1700-tallets begyndelse, når det drejede sig om dem, der fordelte ægten.¹⁸ Denne betegnelse er ikke fundet i den del af lensregnskaberne, som her har været genstand for undersøgelse. Derimod forekommer den i Jerlev herreds tingbog for 1653. Det er i anledning af, at der skal udskrives en særlig rytterskat. Efter at ridefogeden har oplæst lensmandens brev herom, udpeger han i henhold til brevets bestemmelse »tvende trofaste mænd af hvert sogn« til at opkræve og indsende rytterpengene. Det var bl.a. herredsfogeden, delefogeden og herredsskriveren. Sognefoged Kristen Mortensen blev også en af

dem. Men de øvrige fem lægds mænd er ikke kendt for noget særligt hverv. – Den 5/10 tinglæses et brev fra slotsskriveren Anders Madsen om, at lægds mændene skal anvende al deres flid på at indfordre skatten i penge, korn og flæsk, og delefogeden skal sørge for dom (til evt. udpantning) og sørge for, at skat i form af penge, honning og lysegarn kommer ind. – Det er egentlig ikke den skat, som de ovenfor nævnte lægds mænd fik besked om at tage vare på. Så om lægds mændene denne gang er de samme som sognefogederne, får stå hen.

Indimellem kan der i regnskaberne findes kvitteringer fra sognefogeder. De er sjældne, og der kan næppe genrealiseres udfra deres indhold. Men de kan da bidrage til at supplere billedet af, hvad sognefogeder kunne blive sat til at tage sig af. Således kvitteringen fra den fjerne sognefoged i Øse sogn for godtgørelse af forplejning af den perlefiskende morian. – Jens Stub, sognefoged i Skanderup sogn, kvitterede den 20/8-1619 for godtgørelse af udgifter, han havde haft på forplejning til og begravelse af en af kongens pandsvende, »som på jagten blev befængt med pest og døde udi mit hus«.

Man spørger undertiden, om ikke ordet sognefoged i disse tidlige tider blot var et andet ord for oldermann eller videfoged, altså den bonde, der stod for landsbygildet. Det er ikke sandsynligt, at de to funktioner skulle have noget særligt med hinanden at gøre. Stillingen som oldermann skulle gå på omgang, men sognefogeder forbliver normalt i deres stilling i en meget lang årrække. Ordene oldermann eller videfoged er ikke truffet i vort kildemateriale. Men man finder dog et par oldermannsfunktioner nævnt. I lensmandens brev om jagten på krybskytter foreskrives et alarmberedskab, der bl.a. omfatter, at der blæses i landsbyens horn, når bønderne skal mobiliseres for at komme skovriderne til hjælp. Desværre nævnes ikke, hvem hornblæseren er. Det regnes ellers normalt for en oldermannsfunktion. – På tingdagen den 27/4 blev Niels Madsen Jerlev i Mejsling (Jerlev sogn) stævnet af sine bysfæller for at han skulle dømmes til »lige så vel som en af de andre grander at skrive på pinden på grandestævne og at give granderne kost, lige så vel som de andre gør, efterdi han med hans folk lige så mange som af en anden gård i byen går til videøl og kost med dem«. Manden skulle altså tvinges til at påtage sig sin oldermannsforpligtelse; men det blev han ikke sognefoged af.

Sognefogeden i Jerlev sogn var både før og efter Kristen Mortensen.

Som vi har set, er det vanskeligt på grundlag af det givne kildemateriale at definere sognefogedernes arbejdsområde klart. Men det gælder i endnu højere grad sandemændenes. Og egentlig gælder det samtlige »embedsmænd«. Ansvarsfordelingen var ikke så klart afgrænset som i vore dage. Men uomtvisteligt er det alligevel, at disse embeder fandtes. Det gælder herefter også sognefogedernes.

Noter

1. Johs. Lind: Koldinghus – det vilde amt. Koldingbogen 1989.
2. Samme forf.: Sognefogeder før 1750. Sognefogedernes stilling i Koldinghus amt. Fortid og Nutid 1988/3.
3. Kancelliets Brevbøger 25/5 og 2/9 1610.
4. Koldinghus Lens Regnskab 1610-11. Udgivet ved Birgitte Dedenroth-Schou i samarbejde med Annemette S. Christensen af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København 1984.
5. Se bilag 3, der viser et vist personsammenfald i stillingerne, endog at der bliver fælles delefoged for de to herreder.
6. Den 17. november 1614 fik Christen Holck og Albrecht Scheel, der var embedsmænd på henholdsvis Silkeborg og Riberhus, udnævnelse som kommissærer for Nørrejylland med henblik på at udtage 2000 jyske bønder til et landeværn. De skulle udtages blandt kronens jordegne bøder og fæstebønder. – Samme dag fik lensmændene besked om at sende de to kommissærer en fortegnelse over alle de jordegne bønder. De skulle selv være til stede under samtalen med bønderne. – Desuden udgik der samme dag et brev til bønderne selv. – Jvf. Kancelliets Brevbøger, nævnte dato, samt Corpus Constitutionum Daniæ, bind 3, s. 422 ff. – Sidstnævnte værk har som tillæg i samme bind nogle lister over udskrivningerne fordelt på lande, len, jordegne bønder, fæstere m.m. For Koldinghus lens vedkommende drejede det sig om 323 jordegne bønder og ingen fæstere.
7. Måske har ingen af dem haft hvervet som skriver. I et par tingsvidner fra Brusl herred (i lensregnskabet 1619-20) har tinget anvendt slotsskriverens søn, den unge Henrik Splitte fra Kolding.
8. Sådan burde det vel også have været. Jvf. f.eks. Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark (Rigsarkivet/G.E.C. Gads forlag 1985), p. 23: I en forordning for Nørrejylland af 1466 siges

det om herredsfogeden, at han ikke skal gøre andet »end sige dom og holde ting retfærdigt«.

9. Se note 6.
10. Åbent brev af 14. maj 1619, gengivet i Corpus Constitutionum Daniæ, 3. bind, s. 578f. – Ifølge Frederik den Andes reces skulle hver bonde årligt – om det var muligt – lægge fem humlekuler, tre ymper, æble-, pære- eller andre træer samt plante ti pil. For hver forsømmelse skulle der bødes een rigsmark til herskabet.
11. Traps Danmark, bind 21, s. 1165.
12. Jakob Klausens enke hed Else Nielsdatter. Efter sin mands død fæstede hun for 27 daler kongens anpart af korntienden for Taulov sogn (regnskabet 1618-19). – Regskabet 1620-21 anfører, at Hans Jensen har fæstet gården og er blevet herredsfoged.
13. Fridlev Skrubbeltrang nævner i »Det danske Landbosamfund 1500-1800«, s. 86, at der f.eks. for Skanderborg lens vedkommende findes ret overskueligt materiale til belysning af høsthoveriet fordelt på landsbyer og »fogderier«.
14. Landsarkivet for Nørrejylland, Koldinghus amts arkiv, Kommissionsforretning angående sognefogedernes bestemmelse 1792 (B6C 174).
15. Merete Dahlerup: Delefoged og sognefoged. Om fogeder i lensadministrationen i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet. Festskrift til Troels Dahlerup. Forfatteren har en fin beskrivelse af delefogedernes arbejde, men har ikke fundet jydsk sognefogeder i sit kildemateriale.
16. Men at en delefoged også kunne blive nødt til at lægge krop til udpantningen personligt, ser man i bødelisten for Elbo herred 1619-20 (M 18320): »Oppebåret af Peder Hansen i Børup, for han overfaldt kgl. maj. delefoged og en af slottets fogedsvende, for de ville pante ham for skovhugst, han havde gjort: penge 12 daler.«
17. Skønt det ligger lidt uden for tidsrammen for nærværende undersøgelse, kan det være belejligt at nævne en tilførsel til Jerlev herreds tingbog 19/2-1662. Delefogeden er nu Oluf Mortensen i Bøgvad. Han tilsiger »menige sognefogeder i Jerlev herred«, at de skal tilholde sognebønderne at age ved til Frederiksodde efter kongens befaling. Sognefogederne skal selv følge med bønderne, og der skal tages bevis på, hvor mange læs enhver sognefoged med sine folk har leveret. – Altså et forholdsvis tidligt vidnesbyrd om sognefogeden som den, der lokalt leder og fordeler arbejdet, især ægterne.
18. Johs. Lind: Herskab, sognefoged og bonde. Sognefogeder og lægds-mænd som magtens formidlere i landbosamfundet omkring 1700. Bol og By 1987/2.

Bilag 1: Jerlev herreds fremmøde 1613–16:

1613-14:

9. maj	aftinge sager,
25. –	udføre penge af restance,
22. juni	aftinge sager,
22. juli:	aftinge sager,
9. august	på staldgården at sælge okser til kongens behov,
14. september	aftinge sager,
5. oktober	om ved og adskilligt andet at udføre til kongens og prinsens behov,
13. –	med sengeklæder,
26. –	aftinge sager, udføre adskilligt til kongens og prinsens behov,
7. november	udføre penge af restance,
28. –	udføre får, lam, gæs, høns og æg,
13. december	om at udvise hjælpeved(?) til bønderne (og) til kongens behov,
24. –	med restance at lade forklare,
13. januar	om kongens skibstømmer at lade udføre,
2. februar	tale med lensmanden om kongens skibstømmer at udføre,
9. –	om skibstømmer og adskilligt andet at lade udføre,
23. –	med restance at lade forklare,
4. marts	aftinge sager,
8. april	med penge af restance og lade dem forklare,

1614–15:

8. maj	aftinge sager,
25. –	med restance at lade forklare,
21. juni	aftinge sager,
21. juli	aftinge sager,
9. august	på staldgården at sælge okser til kongens behov,
14. september	med restance,
5. oktober	med ved og adskilligt andet at udføre,

13. – udstævnet for at tale med lensmanden om adskilligt,
 26. – aftinge sager,
 7. november udføre penge efter restance,
 28. – lade restance forklare,
 9.-10. december efter kgl. befaling at lade antegne i Christian Holcks (og) Albrecht Scheels nærværelse alle selvejerbønder og nogle af kronens tjeneres navn og skyld og landgilde.
 26. december med restance at lade forklare,
 14. januar om ved at udvise til slottets behov,
 8. februar med restance at lade forklare,
 24. – udstævnet for at tale med lensmanden om kgl. majestæts bestilling,
 11. marts med restance,
 14. april om skovsyn,

1615-16:

8. maj aftinge sager,
 25. – med restance at lade forklare,
 21. juni aftinge sager,
 19. juli udstævnet for at høre kongens brev om kaptajnløjtnant og selvejerbønder.
 26. – aftinge sager,
 8. august sælge okser til kongens behov,
 4. september i skriverstuen i kgl. maj.s bestilling,
 3. oktober tale med lensmanden om årligt ved og hjælpeved,
 13. – udstævnet om adskillige sager,
 26. – aftinge sager,
 7. november udføre penge efter restance,
 28. – med penge af restance og gårdfæste,
 12. december med sager og restance,
 10. januar hos lensmanden med sager og i skriverstuen med restance,
 8. februar i skriverstuen i kgl. maj.s bestilling,
 22. – med restance og sager,
 10. marts med sager hos lensmanden og med restance at lade forklare i skriverstuen.

Kildens ordvalg er i noget grad bibeholdt, så at en modernisering ikke skal medføre en uønsket omtolkning. Der kan være særlig grund til at forklare nedenstående ord:

Aftinge sager: Dette må dreje sig om de bøder, der er frugten af sagerne på herredstinget, hvadenten bøderne er blevet leveret umiddelbart, eller deres størrelse først skulle til forhandling med lensmanden.

Udføre: Leverer.

Restance: Skat og lignende afgifter, som klareres (forklares) på skriverstuen. Det er vistnok ikke sikkert, at man behøver være bagud med sine betalinger, for at de skal kaldes restance.

Udvide ved: Teksten har undertiden »forvise«.

Bilag 2: Sognefogeder

Årstallene angiver, hvornår de er nævnt første og sidste gang med stillingsbetegnelsen. I de hyppigste tilfælde kan de have fungeret både før og efter disse yderpunkter.

Anst herred

Anst sogn:

Mikkel Basse, Anst, 1610-34**

Las Basse, Anst, 1651-61

Bække sogn:

Søren Poulsen, Bække, 1624-51

Harte sogn!

Iver Bertelsen, Vranderup, 1623-26

Hjarup sogn:

Lauge Hansen, Hjarup, 1623-26

Jordrup sogn:

Hans Sørensen Lund, Jordrup, 1620-61

Lejrkov sogn:

Jep Nielsen, Højrup, 1612-13

Poul Pedersen, Ferup, 1624-26*

Peder Poulsen, Ferup, 1624-32

Hans Jepsen Buch, Højrup, 1636-61

Seest sogn:

Mikkel Poulsen, Seest, 1623-26**

Mads Hansen, Seest, 1639

Skanderup sogn:

Jens Mikkelsen Stub, Skanderup, 1619-41

Jep Hansen (Jensen), Gelballe, 1623-26

Vamdrup sogn:

Hans Jensen Horskjær, Vester Vamdrup, 1619-26

Karl Nielsen, Vamdrupgård, 1653-61

Verst sogn:

Nielsen Poulsen, Verst, 1638-61

Vester Gesten sogn:

Oluf Gregersen, Gesten, 1623-26

Lauge Sørensen, Gesten, 1639-61

Brusk herred:

Eltang sogn:

Bjert fogderi:

Poul Nielsen, 1620-21

Niels Poulsen, 1623-24*

Hans Hansen, 1624-26

Eltang fogderi:

Nis Buck, 1620-24

Bertel Sørensen, 1624-26

Lilballe fogderi:

Niels Jensen, 1620-25**

Kristen Jørgensen Buhl, 1625-26

Harte sogn:

Thue Nielsen, Harte, 1620-24*

Morten Nielsen, Harte, 1625-26

Herslev sogn:

Søren Pedersen, Herslev, 1620-26

Nørre Bramdrup sogn:

Jens Hansen, Bramdrup, 1620-24

Hans Jensen, Bramdrup, 1624-26

Smidstrup sogn!

Håstrup fogderi:

Peder Mikkelsen, 1620-26

Tiufkær fogderi:

Oluf Hansen, 1620

Peder Simonsen, 1621
Peder Nielsen, 1625-26
Hans Jensen Smed, 1636-53
Kristen Rasmussen, 1653-61
Sønder Vilstrup sogn:
Hans Nielsen, Skovsgårde, 1620-26
Viuf sogn:
Jens Sørensen, Viuf, 1620-26
Øster Starup sogn:
Jes Hansens søn, Starup, 1612-13
Jes Hansens hustru, Starup, 1615-16
Iver Hansen, Starup, 1616-17
Iver Andersen, Starup, 1617-25
Lauge Madsen, Starup, 1625-26
Iver Andersen, Starup, 1631-32
Hans Haar, Starup, 1633-34
Mads Hansen Smed, Starup, 1636-47
Hans Lang, Starup, 1649-51
Niels Jørgensen Due, Starup, 1651-61

Elbo herred:

Erritsø sogn:
Niels Thuesen, 1623-24
Bertel Hansen, 1624-51
Kongsted sogn:
Niels Steffensen, 1623-24*
Peder Ravn, 1624-26
Ullerup sogn:
Las Lauridsen, Hannerup, 1623-24
Niels Hansen, Lille Ullerup, 1624-26
Vejlby sogn:
Palle Thomsen, Trelde, 1623-24
Niels Nielsen, Trelde, 1624-26

Holmans herred:

Gauerslund sogn:
Andkær fogderi:
Hans Terkelsen, 1638-46
Peder Ibsen, 1645-47

Jost Thomsen, 1649-51
Anders Munk, 1652-61
Gregers Kristensen, 1657-61*

Børkop fogderi:

Thim Sørensen, 1620-24*
Henrik Jensen Ravn, 1624-31
Hvilbjerg fogderi:
Hans Munk, 1621-32

Gårslev sogn:

Oluf Friis, 1620-24*
Søren Hansen, 1655

Herslev sogn:

Søren Buhl, Follerup, 1621-26

Pjedsted sogn:

Peder Thomsen, 1620-26**

Smidstrup sogn:

Peder Basse, 1620-26*

Vinding sogn:

Mads Sørensen, 1620-26**
Jens Thomsen, 1636-61

Jerlev herred

Egtved sogn:

Las Jensen, Egtved, 1623-26
Kristen Sørensen, Egtved, 1631-34
Niels Jensen Buch, Vork, 1636-39
Jens Sørensen, Vork, 1639-54
Hans Ostesen(?), 1652-53

Højen sogn:

Laurids Mikkelsen, 1623-26**
Hans Lassen, 1652-53

Jerlev sogn:

Hans Nielsen Bonde, 1636-50
Kristen Mortensen, 1650-61

Ødsted sogn:

Jens Poulsen, Amnitsbøl, 1623-36**
Jens Pedersen, Ødsted, 1638-61

Øster Starup sogn!:

Hans Kristensen, Hesselballe, 1632-36
Hans Ostesen(?), Hesselballe, 1652-53

Anmærkninger:

Iver Andersen i Starup (Brusk herred) bliver i eet eller flere år afløst af Lauge Madsen. En tilstrækkelig forklaring findes i spindepengeregnskabet 1624-25, som anfører to grunde til, at han er fritaget for denne afgift: dels er han sognefoged, og dels er han »brændt fra«, altså gården er brændt.

De sognefogeder, der er mærket med en stjerne, kaldes i senere dokumenter sandemænd. Det kan altså ligne et avancement (hvis det ikke er skriverens uopmærksomhed!). Undtagelsen er Gregers Kristensen i Gauerslund sogn, som først er nævnt som sandemand nogle år og først derefter kaldes sognefoged.

De sognefogeder, der er mærket med to stjerner, kaldes i regnskaberne både sognefoged og sandemand, og det gerne i een og samme kilde.

Bilag 3: Herredsfogeder, delefogeder og skrivere

Anst herred:

Herredsfogeder:

Thomas Ibsen, Noes, Anst sogn, 1610-1633

Erik Olufsen, Noes, Anst sogn, 1632-61.

Delefogeder:

Anders Iversen, Nagbøl, Skanderup sogn, 1610-16

Eske Andersen, Nagbøl, Skanderup sogn, 1615-33

Peder Poulsen, Ferup, Lejrskov sogn, 1632-61.

Herredsskrivere:

Hans Pedersen, Bønstrup, Vamdrup sogn, 1612-34

Anders Jepsen, Nagbøl, Skanderup sogn, 1651-61.

Brusk herred:

Herredsfogeder:

Jørgen Andersen, Nebel, Vester Nebel sogn, 1610-1634

Anders Jørgensen Haar, Nebel, Vester Nebel sogn, 1630-31,
1635-61.

Delefogeder:

Søren Bertelsen, Dons, Almind sogn, 1610-19

Peder Jensen, Dons, Almind sogn, 1622-44
Søren Jensen, Landerupgård, Sønder Vilstrup sogn, 1639-49
Niels Poulsen, Bjert, Eltang sogn, 1624-25, 1648-53
Kristen Hansen, Viuf, Viuf sogn, 1653-61

Herredsskrivere:

Villads Nielsen, Landerupgård, Sønder Vilstrup sogn,
1623-26
Anders Sørensen, Nørre Bramdrup sogn, Bramdrup,
1631-46.

Elbo herred:

Herredsfogeder:

Jakob Klausen, Søholm, Taulov sogn, 1610-19
Hans Jensen, Søholm, Taulov sogn, 1620-37
Jakob Thomsen Harbo, Søholm, Taulov sogn, 1637-61

Delefogeder:

Mikkel Nielsen, Kongsted, Kongsted sogn, 1610-16
Jep Pedersen, Børup, Taulov sogn, 1615-36
Jep Klausen, Børup, Taulov sogn, 1624-25, 1636-43
Anders Olufsen, Børup, Taulov sogn, 1642-61

Herredsskrivere:

Thomas Madsen Pagh, Kongsted, Kongsted sogn, 1621-32

Holmans herred:

Herredsfogeder:

Peder Grundet, Nebbe, Gårslev sogn, 1610-19
Jens Pedersen, Nebbe, Gårslev sogn, 1622-27
Søren Sørensen Haar, Nebbe, Gårslev sogn, 1630-44
Peder Nielsen, Nebbe, Gårslev sogn, 1648-61

Delefogeder:

Hans Hansen, Skærup, Skærup sogn, 1610-61

Herredsskrivere:

Peder Henriksen Ravn, Skærup, Skærup sogn, 1612-31
Jens Pedersen Ravn, Skærup, Skærup sogn, 1636-61.

Jerlev herred:

Herredsfogeder:

Hans Jansen, Bølling, Egsted sogn, -1610
Joen Hansen, Bølling, Egsted sogn, 1610-34

Germand Joensen, Bølling, Egtved sogn, 1629-61
Thomas Pedersen, Rugsted, Ødsted sogn, 1655-61

Delefogeder:

Jens Kristensen, Tudved, Ødsted sogn, 1610-16
Mads Andersen (Nebel), Ødsted, Ødsted sogn, 1615-19
Morten Bondesen, Jerlev, Jerlev sogn, 1618-34
Jeppe Olufsen, Refsgårde, Egtved sogn, 1636-38
Niels Jensen Buch, Vork, Egtved sogn, 1638-61

Herredsskrivere:

Kristen Sørensen, Vollund, Egtved sogn, 1617-26
Jes Lassen, Ødsted, Ødsted sogn, 1633-44
Laurids Pedersen, Amnitsbøl, Ødsted sogn, 1645-46
Iver Lauridsen, Amnitsbøl, Ødsted sogn, 1646-53

Nørvang herred:

Herredsfogeder:

Kristen Madsen, Givskud, Givskud sogn, 1610-27
Peder Vilsen, Østerhoved, Givskud sogn, 1629-31
Peder Poulsen, Givskud, Givskud sogn, 1633-49
Ville Pedersen, Østerhoved, Givskud sogn, 1648-61

Delefogeder:

Kristen Madsen, Givskud, Givskud sogn, 1627
Peder Vilsen, Østerhoved, Givskud sogn, 1632-43
Ville Pedersen, Østerhoved, Givskud sogn, 1643-44
Anders Kristensen, Jelling, Tørrild herred, 1655

Tørrild herred:

Herredsfogeder:

Kristen Andersen, Jelling, Jelling sogn, 1610-40
Søren Lassen, Jelling, Jelling sogn, 1640-61

Delefogeder:

Kristen Andersen, Jelling, Jelling sogn, 1618-27
Søren Ebbesen, Jelling, Jelling sogn, 1624-26
Søren Lassen, Jelling, Jelling sogn, 1629-33
Kristen Lassen, Jelling, Jelling sogn, 1641-42
Anders Kristensen, Jelling, Jelling sogn, 1648-61

Herredsskrivere:

Søren Lassen, Jelling, Jelling sogn, 1637-41
Frederik Jakobsen, Jelling, Jelling sogn, 1641-61

Slavs herred:

Herredsfogeder:

Jens Hansen, Løvlund, Grene sogn, 1610-18

Hans Jensen, Løvlund, Grene sogn, 1617-61

Kristen Iversen, Løvlund, Grene sogn, 1652-53

Iver Kristensen, Løvlund, Grene sogn, 1655

Delefogeder:

Jes Kristensen, Almstok, Vorbasse sogn, 1610-16

Mads Jensen, Almstok, Vorbasse sogn, 1615-61

Bilag 4: Tingsvidne for Brusks herred 1620:

Jørgen Andersen i Nebel, herredsfoged i Brusks herred, Nis Buck i Eltang og Henrik Splette den Unge, borger i Kolding, kundgør vi for alle med dette vort åbne brev, at efter Guds byrd 1620, lørdag den 29. april på fornævnte ting for dom var skikket Søren Bertelsen i Dons, delefoged i Brusks herred, lovlig bedet, og fik et fuldt tingsvidne af 8 danemænd, som var: Nis Buck i Eltang, Jens Sørensen i Viuf, Tord Jensen i Møsvrå, Peder Jensen i Dons, Peder Svendsen i Håstrup, Peder Rogh ibidem, Mads Poulsen ibidem, Peder Iversen i Møsvrå, – hvilke fornævnte 8 dannemænd alle vunde samdrægteligt på deres gode tro, sjæl og rette sandhed, at de så og hørte samme dag og tid på fornævnte ting for dom, at for dem vunde med oprakte fingre og hellig ånds ed Niels Jensen i Lilballe, sognefoged, Søren Poulsen i Almind og Poul Iversen i Møsvrå, fornævnte mænd vunde, at de var i Almind sogn og først udi Almind by, der haver fuldgjort efter kgl. maj. brev disse efterskrevne:

... I lige måde var fornævnte mænd udi Dons, der så og forfarede de, at hver mand have sat pilestager og ymper udi deres haver ved deres gårde efter kgl. maj. brev, dog hvad humlekuler er anlangende, da er jorden heller grunden ikke så, at de enten humlekuler eller løberødder kunne lægge thi de der ikke ville gro eller tiltage. Dernæst var vi udi Møsvrå, fandtes humlekuler at være lagt, pilestager og andre ymper at være sat efter kgl. maj. brev af hver mand.

Hvad Harte sogn belanger, haver hver mand i forn. sogn sat

pilestager og ymper ved hver deres huse og gærder, tofter og haver efter kgl. maj. brev og udgivne mandat, som er udi Harte by, Påby, Lystrup, Løngård, Stubdrup, Stallerupgård og Rådvad (?), og hvad humlekuler er anlangende, kan ikke lægges i forn. sogn eller nogen af disse forn. byer, dette er forfaret ved Thue Nielsen, sognefoged i Harte, Hans Mikkelsen ibidem og Jep Jensen i Løngårde.

Item udi Bramdrup by er forfaret ved Jens Hansen, sognefoged, Jørgen Jensen og Hans Tordsen ibidem, da haver hver mand lagt humlekuler, sat pilestager og andre ymper og poder efter kgl. maj. brev.

Udi Eltang sogn, som er Eltang, Stenderup og Gudsø by, haver hver mand lagt humlekuler, så og enhver lagt løberødder, item sat pilestager med ymper og poder udi deres abildhaver, efter kgl. maj. brev og mandat, som er forfaret ved Nis Buck i Eltang, sognefoged, Bertel Pedersen ibidem og Jens Andersen i Standerup.

Poul Nielsen i Bjert, sognefoged, med 2 mænd ved navn Søren Jørgensen og Thomas Nielsen ibidem forfaret, da findes at hver mand haver lagt humlekuler, og en part løberødder og sat pilestager ved deres gårde og andetsteds ved deres havegårde, så og sat ymper efter kgl. maj. brev.

I Lilballe findes humlekuler at være lagt, pilestager og andre ymper at være sat efter kg. maj. brev hos hver mand, er forfaret ved Niels Jensen i Lilballe, sognefoged, Søren Poulsen i Almind og Poul Iversen i Møsvrå.

Findes og ingen udi Vilstrup by, som haver jo lagt humlekuler og sat pilestager og andre små ymper efter kgl. maj. brev og befaling, som er forfaret ved Hans Nielsen i Skovsgårde, sognefoged, Hans Andersen i Vilstrup og Laurids Kortsen ibidem.

Søren Pedersen i Herslev, sognefoged, har forfaret med to mænd ved navn Anders Pedersen og Niels Iversen ibidem om humlekuler og pilestager at sætte, så findes her ingen humlekuler i Herslev, Hørup og Tolstrup lagt, men da haver hver mand lagt løberødder ved deres huse. I lig måde sås pilestager og andre små ymper efter kgl. maj. brev.

Item haver alle Viuf mænd lagt humlekuler og sat pilestager og andre ymper efter kgl. maj. mandat og befaling, som er forfaret ved Jens Sørensen i Viuf, sognefoged, og to mænd, som er Hans Terkelsen og Søren Lund ibidem.

Udi Møsvrå by haver og hver mand lagt humlekuler og løberøder og sat pilestager andre små ymper efter kgl. maj. brev, som er forfaret ved Jørgen Andersen i Nebel, herredsfoged, med to mænd ved navn Jørgen Madsen og Anders Skræder ibidem.

Udi Starup sogn og by, som og Fredsted, findes hver mand at have lagt fem humlekuler og en part at have lagt løberødder og sat 10 pilestager efter kg. maj. brev og mandat, dog ikke at have sat nogen poder eller ymper, som er forfaret ved Iver Andersen, sognefoged, Hans Poulsen ibidem og Søren Nielsen i Fredsted.

Item er forfaret ved Oluf Hansen i Tiufkær, sognefoged, med to mænd, som er Mads Jensen og Peder Madsen ibidem, at de Tiufkær mænd haver lagt humlekuler og en part lagt løberødder, så og sat pilestager og andre ymper efter kgl. maj. mandat og befaling.

Haver og hver mand i Håstrup by lagt humlekuler og løberødder og sat pilestager og andre små ymper efter kgl. maj. brev, som er forfaret ved sognefogeden Peder Mikkelsen i Håstrup og tvende mænd, som var Nis Rogh og Nis Klausen ibidem.

Herforuden bekendte og kundgjorde forskrevne sognefogeder og mænd, at mesten part hver mand her udi fornævnte herred haver ved deres gårde æblehaver med æbletræer, pærer, blommer og andre træer, som de dem årligen år beflittiger på med ymper og poder, dog til nogen byer, efter jorden og grunden lejlighed ikke kunne holde eller have, at de så vunde for os, det vinder vi med vore besegling her nedenfor. Actum ut supra.

Anmærkninger:

I Vester Nebel sogn har herredsfogeden selv påtaget sig tilsynet på linje med sognefogederne andre steder, Nebel var gennem hele den undersøgte periode sæde for herredsfogeden, og der er ikke fundet vidnesbyrd om egentlige sognefogeder i samme sogn.

Det omfattende Eltang sogn, hvortil også Gudsø hørte (senere indlemmet i Taulov sogn, Elbo herred), har været delt i flere fogderier, og Lilballe, hvor sognefogeden bor, er slået sammen med Almind sogn, I Almind sogn ligger også Dons,

hvor delefogeden bor. Denne har ikke været med i selve synet; men som ansvarlig over for de højere myndigheder er det ham, der er »skikket« i retten.

Håstrup og Tiufkær ligger egentlig i Smidstrup sogn, der hører til Holmans herred.

Bilag 5: Erklæring om Holmans herred 1620:

Register og optegnelse på dem i Holmans herred, som ikke har fuldgjort med humlekuler at lægge, pilestave så vel som andre gode ymper at sætte efter kgl. maj. mandat og brev udi år 1620 til den 24. maj udi samme år.

Som er efter sognefogeders register opskrevet hver i sit sogn, som de findes at være sognefoged udi.

Som er først i Gårslev sogn, som Oluf Friis i Gårslev er sognefoged udi:

(Her følger en liste over forsømmelser).

Gauerslund sogn: har hver mand fuldgjort efter kgl. maj. mandat, uden Anders Hvid i Børkop har ingen ymper ladet sætte, efter Thim Sørensen i Børkop, sognefoged, har ladet opskrive.

Udi Andkær og Hvilbjerg efter Hans Munks opskrift: (en række navne m.m. anført).

Vinding, som Mads Sørensen er sognefoged udi, som og Skærup og Svinholt: findes alt at være fuldgjort og humlekuler, pilestager og andre ymper, som det sig bør efter kgl. maj. mandat.

Smidstrup sogn, som Peder Basse i Velling er sognefoged udi, findes og alt fuldgjort og humlerødder, pilestave og andre ymper, som det sig bør.

Follerup by efter Søren Buhl i Follerup hans opskrift findes også fuldgjort med humlekuler, pilestave og andre ymper, som det sig bør.

Pjedsted sogn, som Peder Thomsen i Pjedsted er sognefoged udi, findes og at være fuldgjort...

At det fornævnte er en rigtig opskrift om fornævnte humlekuler, pilestaver og andre ymper at sætte her i Holmans herred efter som forskrevne steder udi fornævnte år...

(Resten er temmelig ulæseligt. Erklæringen er forsynet de

syv sognefogeders segl samt en underskrift, der synes at være deflefoged Hans Hansens).

Anmærkninger:

Andkær og Hvilbjerg ligger i Gauerslund sogn, men har haft egen sognefoged.

Skærup sogn er nævnt uden angivelse af sognefoged. Her boede deflefoged Hans Hansen selv og efter ham hans søn i samme stilling. Der er ikke fundet sognefogeder i Skærup sogn.

Follerup hører til Herslev sogn, som ellers ligger i Brusk herred.

Bilag 6: Sogne delt af herredsgrænser

Denne liste er hovedsagelig blevet til på grundlag af oplysninger i Traps Danmark. Men også lensregnskabets jordebøger kan undertiden have særskilte lister over byer, som hører til det pågældende herred, skønt deres kirke ligger i et naboherred.

Jerlev herred havde

Ågård, Hesselballe, Borlev og Nygård i Øster Starup sogn, som hørte til Brusk herred.

Bindeballe, Rygbjerg og Store Almstok i Randbøl sogn, som hørte til Tørrild herred.

Brusk herred havde

Tiufkær, Håstrup og Rønshave i Smidstrup sogn, der hørte til Holmans herred.

Gudsø, som dengang hørte til Eltang sogn, men som senere blev overført til Taulov sogn i Elbo herred.

Anst herred havde

Vranderup, som dengang hørte til Harte sogn i Brusk herred.

Holmans herred havde

Follerup og Follerup Mølle, som hørte til Herslev sogn i Brusk herred.

Vestjysk studehandel som binæringsvej

– om Jens Noklits handel 1828–42

Af Esben Graugaard:

Efter studehandelens frigivelse den 11. juni 1788, fik denne traditionsrige del af dansk landbrugseksport en markant opblomstring. Ofte identificeres den med enkeltpersoner som den østjyske »studekonge« major Ingwersen på Viufgård, eller med bestemte slægter som Breinholt'erne i Vestjylland. I forbindelse med disse studehandelens adelsfolk er det vi så ofte konfronteres med myterne – fortidens dramatik forbundet med store pengebeløb, vandringer over mørke ensomme hede-strækninger, og ikke mindst handelsfolkene som de store individualister med nærmest overnaturlige sanser i handelssituationens spændingsmættede atmosfære.

Langt mere problematisk er det at opnå viden om den store gruppe småhandlende, der med udgangspunkt i et begrænset lokalt opland, fungerede som underleverandører af stude til de kendte handelsfolk, hvis færd kan følges i blandt andet toldregnskaberne. Problemet er kildemæssigt langt større i forrige århundredes første halvdel end i århundredets sidste årtier, hvor det blandt almindelige bønder blev jævnt udbredt at føre regnskaber.

Esben Graugaard, cand.mag., f. 1952. Museumsinspektør Holstebro Museum. Publiceret kultur- og erhvervshistoriske artikler i årbøger og tidsskrifter, bl.a. »Folk og Kultur« og »Erhvervshistorisk Årbog«. Samler materiale til monografi om den vestjyske studehandels historie 1788–1914.

Der eksisterer meget få illustrationer i forbindelse med forrige århundredes stuedrifter ned gennem Jylland. Denne stemningsfulde akvarel af Rasmus Christiansen med titlen »Stuedrift udenfor en jydsk Hedekro omkr. Aar 1800« kommer antagelig tæt på virkeligheden – såvel det gråbrogede jyske kvæg som de træskoklædte drivere.

Handelsmanden Jens Noklit og hans regnskabsbog

I 1826 giftede den 27årige Jens Peder Jensen fra Øster Marup i Skjern sogn sig med Bodil Marie Lauridsdatter fra gården Noklit i No sogn nord for Ringkøbing. Hun var iøvrigt beslægtet med den senere så kendte docent N.J. Fjord.¹ Det unge par overtog Noklit, der ud over et tilliggende på hartkorn 3-3-0-1½, tillige i Jens Noklits tid fik tilkøbt et par englodder beliggende i Velling sogn. Hurtigt kom den nye mand i gården til at bære navnet Jens Noklit, og han viste sig at være mere udfarende end bønder var flest.

I Jens Noklit forenedes bondens virke med handelsmandens, idet han fra gården drev udbredt prangeri med daglige forbrugsvarer, som de lokale bønder havde behov for: sukker, tobak, tjære, petroleum, salt, træ med mere. Noklitbonden fungerede her nærmest som agent for de kendte Ringkøbingkøbmænd Chr. Husted senior og Jens Harpøth. Men han handlede også med kreaturer og heste – her kommer studehande-

len ind i billedet. Indtil sin død i 1849 skulle Jens Noklit således tillige spille en rolle som een af de talrige mellem-handlere i studehandelen.²

Denne status har han givet opnået gennem sin handel med købmandsvarer, der skabte en bred kontaktflade til bønderne ikke blot i No sogn men også i nabosognene. For disse var studefedning en naturlig del af driften på grund af områdets natur, og ofte har Jens Noklit måttet tage en stud, ko eller hest i bytte når han handlede; for endnu var naturalieøkonomien bærende i bondesamfundet. En familietradition vil tilmed vide, at Jens Noklit selv virkede som eksportør af stude til markederne i Husum, men den af ham førte regnskabsbog giver ikke belæg for at tildele Noklit en så betydende rolle i studehandelen.³

Et forhold viser imidlertid, at Noklit var udgangspunkt for mere fedning af kreaturer end sædvanligt for en bedrift af den størrelse. På gårdens jorder lod Jens Noklit inddige en fold, hvor dyrene kunne samles inden turene sydpå. Den nævnte fold har eksisteret på Noklits marker op til nyeste tid.⁴ Folden etableredes i 1834, for den 2. november det år lejedes Jeppe fra No hede og Anders Nielsen fra No by til at opføre et tresidet dige og »grob«. Tre alen høj skulle diget være og grøften 2 alen dyb. For de to daglejere blev der tale om vinterarbejde idet kvægfolden skulle »-være istand forinden næste Aar at Kreaturerne skal paa Græs«. ⁵

Jens Noklit førte en form for regnskab i perioden 1828–47; det er endnu bevaret i en slidt 217 siders bog, hvis anvendelse som kildemateriale i denne forbindelse er alt andet end uproblematisk. Dels er den ikke ført kronologisk, dels er oplysningerne om handel med stude kun sporadiske iblandt al den øvrige handel. Dog kan de give os et indtryk af hvorledes og i hvilken omfang denne handel fungerede på »binæringsplan«.

Begrænset handel indenfor et lokalområde

To forhold er centrale i vurderingen af studehandelens betydning som binæring: geografisk virke og omfang. Det er ikke muligt ud fra regnskabsbogen at lokalisere samtlige handeler med stude, men følgende er sikre:

Bort Arbejdet afgjort hos Landmand 57
 1834 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1835 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1836 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1837 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1838 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1839 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1840 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1841 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1842 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1843 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1844 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1845 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1846 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1847 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1848 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1849 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1850 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1851 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1852 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1853 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1854 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1855 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1856 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1857 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1858 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1859 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1860 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1861 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1862 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1863 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1864 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1865 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1866 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1867 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1868 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1869 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1870 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1871 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1872 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1873 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1874 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1875 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1876 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1877 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1878 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1879 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1880 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1881 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1882 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1883 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1884 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1885 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1886 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1887 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1888 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1889 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1890 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1891 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1892 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1893 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1894 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1895 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1896 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1897 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1898 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1899 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10
 1900 den 2. Novbr af Jern 48 mnd 28 8/10

I Vestjylland findes stadig en del gamle kreaturfolde, men oftest ved vi intet om opførelsetidspunkt og initiativtagerne hertil. Derfor er denne indførsel fra den 2. november 1834 i Jens Noklits regnskabsbog enestående. Vi ser her, at han bestiller to fæller fra sognet til at udføre arbejdet på en sådan fold, der skal være færdigopført inden det kommende forår. (Om studefoldene se: Graugaard Esben, »Studefolde – en kulturhistorisk kilde i det vestjyske landskab« i Hardsyssels Årbog 1990).

sogn	køb	salg	bytte	ialt
No	10	0	1	11
Velling	1	6	1	8
Hee	3	0	2	5
Ølstrup	3	0	0	3
Nysogn	0	0	1	1
Hover	1	0	0	1
Nr. Omme	1	0	0	1
Sdr. Lem	1	0	0	1
Hanning	1	0	0	1
Dejbjerg	0	1	0	1
Skjern	0	0	1	1
Sdr. Felding	0	1	0	1
	21	8	6	35

Jens Noklits studehandel var tydeligvis ret sporadisk vurderet ud fra de mange sogne med kun en enkelt handel – samtidig var handelen på nabosognene Velling og Hee forholdsvis betydende. Dog må det konkluderes, at kun i forbindelse med hjemsoget No fungerede Jens Noklit i en systematisk rolle som studehandler, og her var der vel at mærke tale om opkøb. Derfor er det interessant, at i forhold til Velling sogn var der primært tale om salg af stude. Med sine vide engarealer ned til Ringkøbing fjord var netop Velling sogn ideelt studefedningsområde, og Noklit havde som nævnt ovenfor erhvervet engloder i sognet – til kreaturer formodentlig.⁶

En opgørelse over antallet af handlede stude er i denne sammenhæng svær at gennemføre helt præcist, idet Noklit også handlede med køer. I den følgende kronologiske opgørelse er kun medtaget handeler, hvor der udtrykkeligt var tale om stude:

Handel med 69 stude over en fjorten års periode kan forekomme begrænset – mange vestjyske gårdmænd af det større hartkorn har givet handlet lige så meget – men tallene understreger dog, at vi her står overfor en professionel handelsmand. Normalt ville en gård af Noklits størrelse have 3–5

år	køb	salg	bytte	ialt
1828	3	0	0	3
1829	2	3	0	5
1830	1	0	2	3
1831	1	0	0	1
1832	2	1	0	3
1833	11	7	0	18
1834	3	0	7	10
1835	2	0	0	2
1836	3	3	0	6
1837	1	1	0	2
1838	0	0	1	1
1839	0	0	0	0
1840	2	0	0	2
1841	1	5	3	9
1842	3	0	1	4
	35	20	14	69

kreaturer med henblik på opfedning, og her ser vi, at Jens Noklit i de mest aktive år handlede med henholdsvis 18 og 10 stude – dertil kom så handelen med køer og heste.

Også byttehandelens betydning understreges. Denne kunne foregå som i 1834, hvor Jens Noklit købte en plag af Jens Husbye i Velling, der så til gengæld skulle have to stude og betale 13 rigsdaler holstener kurant oveni. Samme år indgik en stud i bytte mod en tyr og 150 helbrændte mursten i en handel med Peder Grimstrup i No.⁷

Til marked i Dalager og Vorbasse

Markederne fungerede som sociale og økonomiske bindeled i bondesamfundet – det var handelsmandens knudepunkter, der satte året i system. For Jens i Noklit var markedet i Ringkøbing det nærmeste, og her skulle han således i 1829 betale gammel gæld til en Mads Sandahl.⁸ Men det legendariske marked ved Dalagergård i Borris sogn lige nord for Skjern

Jens Christian Racheb: sigl
 7. 31. Jul. 1846 for Jan af mig indkommet i 1846
 47 Rigsdaler 10 Skilling
 Resten 37 Rigsdaler som han har lovet at betale første
 Dalager Marked
 Jens Noklit

I bondens bevidsthed betød de årligt tilbagevendende markeder så meget, at de anvendtes som tidsangivelse. Eksempel fra Jens Noklits regnskabsbog i 1846, hvor restbeløbet fra en hestehandel skulle betales »første Dalager Marked«. Markedet i Dalager ved Borris var sammen med markederne i Holstebro, de betydeligste i Ringkøbing amt i forrige århundrede.

å, var dog langt det betydeligste i Ringkøbing amts sydlige del. Her kom Jens Noklit regelmæssigt. I august 1836, hvor han købte en stud af Mads Fløtkjær i Ølstrup, anførtes i regnskabsbogen: »Sælger jeg mine egne rødbrøgete Stude i Dalager skal han have 3 Mark. Pengene skal ham betales i det seneste noget før Juul«. ⁹

Og i 1846, hvor Jens Noklit havde solgt en hest til Jens Christian Racheb for 47 rigsdaler med 10 i udbetaling, da skulle »Resten 37 daler som han har lovet at betale første Dalager Marked«. Det skete da også således ifølge regnskabsbogen. ¹⁰

Som helligdagene brugtes markederne til at markere årets gang og fastsætte betalingsterminer; i 1837 havde Jens Noklit for en pris af 27 rigsdaler 3 mark og 12 skilling købt et øg og et føl af Niels Meldgaard i Velling – 10 rigsdaler var udbetalingen i denne handel. Det nævnes udtrykkeligt, at restbeløbet skulle betales »-strax efter Worbasse Marked dette Aar«. ¹¹

Samtidig med at Jens Noklit brugte studehandelen som binæringsvej, sad på Sønder Holmgård i nabosognet Sdr. Lem en af forrige århundredes mest fremtrædende vestjyske studehandlere – Niels Laurids Buch (1809–72). Noklits regnskabsbog røber ingen handel de to imellem.

Handelspartnere

Jens Noklits indførsler i regnskabsbogen var kun til eget brug, så ikke overraskende bærer de præg af en vis indforståethed, der kan vanskeliggøre en undersøgelse af hvem han handlede med; eksempelvis anføres ved en handel modparten blot som

»Knud i Hovergård«. ¹² Bortset fra dette forhold, er der tydelige tendenser i Jens Noklits valg af handelspartnere.

Bemærkelsesværdigt er det i hvert fald, at Jens Noklit tilsyneladende aldrig handlede med tidens kendte studehandlere af det lidt større format, eksempelvis Niels Laurids Buch på Sønder Holmgård i nabosognet Sdr. Lem. Enkelte gange handlede med ejerne af udprægede studegårde som Dejbjerglund og Vennergård i henholdsvis Dejberg og Velling sogne, men disse gårdes ejere var på denne tid ikke specielt kendte som handelsfolk.

Med tre handler om stude var Peder Eilckjær i Velling den som Jens Noklit handlede mest med udenfor hjemsoget; efter ham kom Jens Hedegaard i Marup (Skjern sogn), Søren Kierkegaard i Hanning sogn, Hans Mosegaard i Ejstrup (Hee sogn) og Anders Pedersen i Agersbæk (Hee sogn). Bønderne i No var ubestrideligt basis for Jens Noklits handel med stude. De købte hans kramvarer og han deres stude af og til, for andre afsætningskanaler har de haft, Laurits Berg, Michael Noebye, Simon Madsen, Kjeld Wanting og Peder Grimstrup, for blot at nævne nogle af de No sognemænd Jens Noklit handlede med.

Svingende priser i skiftende valutaer

Hvad var da prisen når manden i Noklit handlede med stude? Vurderingen af prisudviklingen kan rimeligvis ikke blot tage udgangspunkt i de i regnskabsbogen anførte priser – her nævnes intet om de handlede dyrs vægt og kvalitet, der tages ikke højde for brugen af umiddelbart usammenlignelige møntsorter, og endelig er det vanskeligt oveni i disse forhold at tage hensyn til tidens inflation og almindelige prisudvikling. En handelsmand af Jens Noklits type har imidlertid gjort det endnu mere besværligt ved oftest ikke at nævne hele prisen på de handlede dyr – ofte anføres blot det resterende mellemværende i regnskabsbogen. Eksempelvis købte han i 1833 en stud af anders Thjellesen i Ølstrup; denne havde derpå 5 rigsdaler og 12 mark til gode. Og i 1837 skyldes Smith på Dejbjerglund 13 rigsdaler og 2 mark efter netop en studehandel. ¹³

Dog er der i regnskaberne anført hele priser på enkelte stude, og som følgende viser, antyder de en tendens uden at kunne tillægges generel udsagnskraft for prisen på stude:

Almanak
for det Aar efter Christi Fødsel
1854,
som er det andet Aar efter Skudaar.

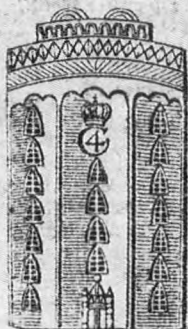
Beregnet til

Observas

af

C. F. N.

Prof.

Kjøbenhavns

torium

Oluffen,

astronom.

Denne Almanak, stor 2 Ark, sælges med contant Betaling uheftet for 7½ β , heftet for 8 β , overalt i Danmark. Den Gyldenbalke Boghandel i Kjøbenhavn, som har Forhandlingen, er pligtig at give 20 pCt. Rabat, altsaa sælge den for 6 β uheftet til Gæbver, som kober 50 Exemplarer eller derover.

Kjøbenhavn.

Trykt i det Schulpiske Officin.

Markeder, datoer og steder, om der var tale om kram- kvæg- eller hestemarkeder – disse væsentlige elementer i bondens liv, kunne han holde sig ajour med i sådanne almanakker.

år	rigsd.	mark	skil.
1829	17	5	0
	19	6	0
1830	13	3	12
1831	14	2	4
	21	0	0
1832	18	3	0
1833	11	0	0
	15	0	0
	15	3	0
1834	13	5	8
	15	3	12
1835	12	0	0
1836	9	3	0
	13	4	14
1840	17	2	12
1841	25	3	12
	27	0	12
	30	3	0
1842	20	0	0

Problematisk er også brugen af vidt forskellige møntsorter i forrige århundredes Vestjylland, hvor bonden lige så gerne anvendte tysk som dansk valuta. Vel havde Danmark ved forordningen af den 5. januar 1813 fået styr på sit pengesystem med den nye rigsbankdaler, der svarede til værdien af en halv gammel speciedaler, men denne nyordning eliminerede jo ikke den traditionelle økonomiske forbindelse mellem Vestjylland, hertugdømmerne og det nordtyske område. Derfor vedblev de tyske dalere langt op i forrige århundrede at være hård valuta blandt vestjyske studehandlere. Jens Noklit ses da også at have handlet i såvel Holstener Courant, speciedaler, rigsdaler sølv som rigsbankdaler.

Denne sammenblanding, der gør det vanskeligt at arbejde med tidens regnskaber, skal imidlertid ikke forlede eftertiden til at konkludere, at handelsfolkene har haft rod i regnska-

Varde var et betydningsfuldt rastested for handelsfolkene på deres færd sydover til Slesvig-Holsten. Alene på strækningen fra Holstebro til Skjern å eksisterer stadig tre af disse vejvisersten, der rejstes i 1780'erne langs den vestjyske drivevej – nu hovedvej A11.

Få kilometer syd for gården Noklit ligger Tranmosegård i Velling sogn, hvor Jens Noklit også ejede engarealer. Gården ejedes af den kendte studehandler Jens Nielsen Strandbygaard indtil dennes død i 1801. Gravpladen lagt til minde over ham, er et meget konkret udtryk for disse handelsfolks selvforståelse. (foto: Søren Poulsen).

berne: om nogen havde de overblikket til skarpt at skelne, og det tilmed hurtigt i handelssituationen.

Det at handle – organisering

Handel foregår efter bestemte mønstre, ofte traditionelt betingede – om nogen handel gjorde dette sig især gældende blandt studehandlerne. Leverandører, opkøbere, drivere – alle havde de vante roller at spille. Således bestilte opkøberne på forhånd dyr til levering på bestemte tidspunkter, der passede med de store markeder sydpå. Dette mønster tog Jens Noklit aktiv del i.

I 1834 købte han således i løbet af to dage henholdsvis et par og en enkelt stud af Hans Holmgaard i Nørre Omme og Ole Toft i Sdr. Lem; de tre dyr skulle leveres Skærtorsdag samme år, og da handlerne fandt sted den 22. og 23. marts var der ikke lang frist. I januar 1842 indgik Noklit i to lignende handler med Jeppe Sandahl og Christen Nielsen i No; de skulle levere kreaturer henholdsvis Påskedag og den 12. marts samme år. Leveringstidspunkterne var tydeligvis sat således, at studene kunne nå at komme med drifterne sydpå til de første markeder i Husum.

På samme måde fungerede Jens Noklit i den modsatte sammenhæng; den 4. december 1833 indgik han en aftale med ovennævnte Poul Eilkjær i Velling sogn om fire stude, som denne købte af Noklit. Som han skriver i regnskabsbogen: dem » – skal jeg fodre til 1. Mai 1834«. ¹⁵ Dette system fungerede som en reguleringsmekanisme nærmest i form af kontraktarbejde – dog uden at det nogensinde blev kutyme at nedfælde den slags aftaler skriftligt. at vi af og til finder dem i lomme- og regnskabsbøger skyldes udelukkende interne hensyn.

Mellem debitorer og kreditorer

Den handel som fandt sted fra gården Noklit krævede likvide midler til investering i varelagre eller opkøb af stude; det kunne derfor være nødvendigt at optage lån. Som det var tidens skik blev sådanne lån optaget hos leverandørerne, først og fremmest i skikkelse af de mere velhavende købmænd i

Ringkøbing. Fremtrædende var her på Jens Noklits tid først og fremmest Christen Husted senior og fænomenet Jens Harpøth.¹⁶ Begge importerede selv varer fra hele Nordsøregionen – Christen Husted således råtbak fra Amsterdam og Bremen til forarbejdning på egen fabrik og derpå videresalg via bondekøbmænd som Jens Noklit.

Det var dog primært Jens Harpøth, der fungerede som kassekredit for Noklit. I 1829 fik han således her et lån på 70 rigsdaler sølv, blandt andet for at kunne betale en gæld på 50 rigsdaler til ovennævnte Poul Eilkjær i Velling. De følgende år ses Harpøth gentagne gange at have ydet lån, om end balancen en enkelt gang – i 1829 – viste sig til Jens Noklits fordel med hele 50 rigsbankdaler.¹⁷

Også andre købstadsfolk fungerede som kreditinstitutioner; i 1847, kun et år før sin død, skyldte Jens Noklit således hele 800 rigsbankdaler til fuldmægtig Arent på amtstuen i Ringkøbing.¹⁸

Der var dog også kreditmuligheder på landet; i 1828 lånte Jens Noklit 200 rigsbankdaler af Christen Nielsen, der var møller i Ganer (Skjern sogn). Lånet gik over ti år. Og i 1845 var det Christen Sørensen, siden 1830 ejer af herregården Voldbjerg i Hee sogn, der gav Jens Noklit et mindre lån; »Som Beviis for ovenbemeldte Penge har han bekommet et Brev som lyder paa tilbagebetaling i Foraaret 1846«. ¹⁹ Brevbegrebet, der her dækker over et juridisk bindende skriftligt tilsagn, findes nævnt adskillige steder i regnskabsbogen, således også i 1841, hvor Jens Noklit som tredjemand gik ind i et økonomisk mellemværende mellem Christen Rahbek i Skjern og Frederik Jensen i Marup: »Den 20. Juni har jeg givet ham en Brev for 100 Specier som Frederig Jensen i Marup har af ham bekommet«. Beløbet skulle udbetales til snapsting 1842.²⁰

Hermed være givet et glimt af studehandlerens økonomi på det lokale plan i forrige århundredes første halvdel; en ikke-registreret økonomi, der især i det vestjyske område fungerede som en betydelig binæringsvej i et lag, der aldrig formåede at hæve sig op i studehandlerens adelsstand. Alligevel må det om Jens Noklit siges, at han havde klaret sig helt pænt. Efter hans død i 1849, kunne herredsfoged Leuning på skiftemødet den 13. oktober samme år gøre op, at efter at boets gæld var indfriet, blev der 1.760 rigsdaler til deling mellem enken Bodil Lauridsdatter og børnene Laurids, Søren og Else Johanne. Et

rimeligt afsæt havde Jens Noklit således sikret sin familie, og det formodentlig først og fremmest gennem handelen.²¹

Noter

1. Bodil Marie Lauridsdatter var kusine til lærer Jesper Fjord på Holmsland, hvis søn var docent N. J. Fjord.
2. Susgaard Kr. »No Sogn gennem skiftende tider«, eget forlag 1974, s. 261–63 skildres her træk af Jens Noklits handel.
3. Tradition ifølge oldebarnet Jørgen Hansen, der idag driver Noklit, og som venligst har givet adgang til regnskabsbogen.
4. Ibidem.
5. Jens Noklits regnskabsbog, folio 57.
6. Netop Velling sogn var udgangspunkt for den kendte studehandler Christen Noe på Fjordvang, der var samtidig med Jens Noklit. Noes far var født i No sogn – deraf navnet. Om ham se: Noe Jens (red.) »Velling Sogn« 1987, bind 2 s. 188–92.
7. Regnskabsbogen folio 177 og 189.
8. Ibidem folio 96.
9. Ibidem folio 154.
10. Ibidem folio 86.
11. Ibidem folio 157.
12. De nævnte personer kan af og til identificeres ved hjælp af diverse sognehistorier. »Knud i Hovergaard« må således være identisk med Knud Kristian Jensen (1798–1869), der i 1825 overtog Øster Hovergård, jvf. Kaae Alfred »Hover. Sognet ved Aaen«, 1967, s. 275–76.
13. Regnskabsbogen folio 163 og 110.
14. Ibidem folio 49 og 130.
15. Ibidem folio 179.
16. Om Jens Harpøth se: Storgaard Pedersen »Meddelelser om Slægten Harpøth« i Hardsyssels Årbog 1913 s.20–40.
17. Regnskabsbogen folio 85, 97 og 193.
18. Ibidem 211. Fuldmægtig Arent var i 1844 blandt stifterne af Ringkøbing og Omegns Sparekasse, hvor han senere blev kasserer.
19. Regnskabsbogen folio 60 og 74.
20. Ibidem folio 152.
21. LAN B80A-169, Ulfborg-Hind herreder, skifteprotokol 1849–56.